

КОНСПЕКТИ ЛЕКЦІЙ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

ПСИХОЛОГІЯ СІМ'Ї

Тема 1. Поняття сім'ї та шлюбу в психології. Функції сім'ї.

1. Актуальність вивчення психології сім'ї. Актуальність вивчення в першу чергу пов'язана зі спростуванням ряду хибних уявлень стосовно предмета психології сім'ї: 1. Уявлення про містичний характер того, що відбувається в родині (бог, доля, гороскоп...).

2. Уявна легкість оволодіння предметом, його доступність і зрозумілість, і, як наслідок, натовп дилетантів у цій сфері. (Спитайте на вулиці як будувати сім'ю і знайдеться куча порадників).

3. Молодість наукової проблематики: на початку формувався практичний запит, а потім виникали й впроваджувалися в цю сферу наукові дослідження. Не рідким випадком було відношення до проблем сімейних відносин як до "ненауковій" або "напівнаукової" області. Для фундаментальної науки займатися дослідженнями сімейних відносин було несерйозно.

4. Заповнення терапевтичного вакууму, що мав місце у вітчизняній прикладній і практичній психології протягом десятиліть, шляхом прямого запозичення закордонних методик і технік породжує чимало негативних результатів. В 90-і роки "бум" психотерапії викликав сплеск інтересу до проблеми сімейних відносин. Поряд з позитивними моментами такої ситуації виявляється упередженість, а часом просто одержимість дослідників, що впливають західної традиції, забуття історичних і крос-культурних розходжень як у вивченні родини, так й у роботі з нею.

5. Складність сімейних відносин як предмета вивчення, що зберігається відсталістю психологічної термінології в даній області. Важкість вивчення сімейних відносин пов'язана а) з проблемою розробки й впровадження методичного інструментарію, що не наносить збитку респондентам й їхнім сімейним відносинам; б) з впливом самого факту впливу участі випробуваних у дослідженні на їхні взаємини й психічний стан; в) з характером впливу експериментатора на спосіб життя в родині, близькість й інтимні відносини.

2. Предмет, об'єкт та завдання психології сім'ї. Психологія сім'ї - як окрема дисципліна вивчає психічні закономірності людської поведінки, які детерменовані фактормучастія людей в сім'ї.

Предмет - специфіка психологічного підходу до вивчення сім'ї як системи міжособистісних взаємодій, її структури (статеві-віковою і рольовою) та функцій (захист індивіда від маніпулятивних впливів суспільства і пристосування його до життя в цьому суспільстві).

Об'єкт- сім'я як система та члени родини.

Завдання: 1. психологічне консультування з питань шлюбу, включаючи вибір шлюбного партнера та укладання шлюбу; 2. консультування з питань подружніх відносин (діагностика, корекція, профілактика); 3. психологічна

допомога сім'ї в кризових ситуаціях і при розлученнях; 4. консультування, діагностика, профілактика і корекція дитячобатьківські відносини; 5. психологічне консультування з питань виховання та розвитку дітей і підлітків (діагностика, профілактика, корекція порушень і відхилень у розвитку); 6. психологічне консультування з проблем виховання дітей «групи ризику» та обдарованих дітей; 7. психологічна допомога в питаннях усиновлення та виховання прийом-них дітей; 8. психологічна профілактика відхилень і порушень розвитку дітей і підлітків, які виховуються «без сім'ї» (в умовах депривації спілкування з близьким дорослим); 9. психологічне консультування та супровід вагітності і пологів; 10. психологічний супровід становлення батьківства.

3.Методи вивчення сім'ї Існують такі психологічні методи вивчення сім'ї: • науково-дослідні, спрямовані на теоретичне узагальнення даних, що розширюють професійний кругозір психолога-практика; • діагностичні, за допомогою яких отримують конкретні дані, необхідні для роботи з певною сім'єю; • корекційно-діагностичні, або психотерапевтичні, спрямовані на визначення форми і змісту корекційної роботи з сім'єю.

Дослідження структури сім'ї та взаємодії в ній: 1. Сімейна соціограма - методика дозволяє оцінити: стан суб'єкта в системі міжособистісних відносин і характер комунікацій в сім'ї прямий або опосередкований; виникнення причин неблагополуччя; динаміку сімейних взаємин. 2. Сімейна генограма. Діагностує комунікації в родині, взаємини між її членами і виявляє причини виникнення складної життєвої ситуації в родині. 3. ШСО. Призначена для оцінки соціального клімату в сім'ях всіх типів. 4. Шкала сімейної адаптації та згуртованості .Дозволяє швидко, ефективно і достовірно оцінити процеси, що відбуваються в сімейній системі, і намітити мету психотерапевтичного втручання. 5. Малюнок сім'ї. Призначений для виявлення особливостей сімейних відносин. Вивчення особливостей виховання батьків, процесів взаємодії батьків з дітьми 1. АСВ. Методика дозволяє вивчити: порушення процесу виховання; виявити тип негармонійно патологізуючого виховання; встановити причини порушень в сімейній системі. 2. PARI. Призначена для вивчення ставлення батьків до різних сторін сімейного життя (сімейної ролі), а також вивчення дитячобатьківських відносин. 3. Тест -опитувальник батьківських відносин (А.Л.Варга, В.В.Столина).

Психод. методика, орієнтована на виявлення батьківського ставлення в сім'ї. Вивчення подружніх взаємин 1. Тест-опитувальник задоволеності шлюбом . Призначений для експрес - діагностики ступеня задоволеності - незадоволеності шлюбом, а також ступеня согласования- неузгодженості задоволеності шлюбом у тієї чи іншої соціальної групи. 2. Тест «Характер взаємодія подружжя в конфліктних ситуаціях». Методика дає можливість охарактеризувати обстежувану пару по ряду параметрів: найбільш конфліктогенним сфери подружніх відносин, ступінь згоди (або незгоди) в ситуаціях конфлікту, рівень конфліктності в парі. 3. Тест подружніх відносин. Тест спрямований на виявлення відносин у парі.

Тема 2. Параметри сімейної системи. Сімейні ролі.

1. Сім'я як система та мала група Уявлення про сім'ю як про систему виникло і розвивалося в рамках системної сімейної психотерапії, концептуальну основу якої склала загальна теорія систем Л. фон Берталанфі. Центральна ідея системної сімейної психотерапії полягає в тому, що сім'я - це соціальна система, тобто комплекс елементів і їх властивостей, які знаходяться в динамічних зв'язках і відносинах один з одним. Система є первинною по відношенню до вхідних в неї елементів. Сімейна система, як і будь-яка інша система, функціонує під впливом двох законів - закону гомеостазу, який стверджує, що кожна система намагається зберегти своє становище, і закону розвитку, згідно з яким кожна сімейна система повинна пройти свій життєвий цикл.

В даний час більшість психологів і психотерапевтів, включаючи і тих, хто не належить до системного напрямку, а працює на індивідуальному рівні, поділяють погляд на сім'ю як на систему. Так, більшість сучасних фахівців переконані в тому, що вплив на одного члена сім'ї впливає і на інших її членів, що не можна допомагати дитині, не привертаючи до роботи батьків, і т.д. В рамках системної сімейної психотерапії за час її існування виникло безліч підходів, розвиваючих свої уявлення і методи. Ми не будемо зупинятися на цьому докладно, дамо лише загальне опис використовуваних в сімейної психотерапії понять. Як зазначає А. Черніков, класифікація різних підходів у сімейної психотерапії та сімейному консультуванні є досить складним завданням, оскільки вони є відкритими, гнучкими і постійно розвиваються. Сім'я, як будь-яка система має границі.

Виділяють зовнішні і внутрішні границі. Зовнішні межі характеризують взаємини між сім'єю і соціальним оточенням, внутрішні - між підсистемами всередині сім'ї. За ступенем проникності можна виділити жорсткі, розмиті і проникні границі. У функціональних сім'ях границі повинні бути чіткими і проникними. Особливості зовнішніх кордонів є показниками ступеня відкритості сім'ї по відношенню до зовнішнього світу. Розмиті зовнішні границі, тобто занадто відкриті сім'ї, не можуть створити для своїх членів необхідний рівень безпеки і комфорту. У такій сім'ї у членів сім'ї багато зв'язків із зовнішнім світом, але мало між собою. У свою чергу, занадто жорсткі зовнішні границі роблять сім'ю закритою, приводять її до застою, що створює труднощі при встановленні контактів за межами сім'ї, призводить до тривоги і страху членів сім'ї перед зовнішнім світом. Якщо зовнішні кордони сім'ї жорсткі, закриті, то межі підсистем стають розмитими.

Розмиті внутрішні кордони перешкоджають розвитку сім'ї, призводять до виникнення міжпоколінних, вертикальних коаліцій (міжпоколінні коаліції

- це об'єднання між членами різних підсистем) Життя сім'ї регулюють сімейні норми і правила. Правила існують в кожній родині, вони можуть бути гласними і негласними, культурно заданими або індивідуальними. Розподіл ролей і функцій, місце в сімейній ієрархії також відноситься до системи правил. На кожній стадії життєвого циклу сім'ї правила повинні змінюватися, про ці зміни сім'я повинна домовлятися. Якщо життя в сім'ї змінилася, а правило не змінюється, воно стає дисфункціональним. Стереотипи (патерни) взаємодії - це стійкі способи поведінки членів сім'ї і комунікативні стереотипи, в яких укладено певний сенс або певні послання для членів сім'ї. Деякі стереотипи взаємодії є патогенними. Одним з найбільш типових і яскравих патогенних стереотипів взаємодії є описана вище "подвійний зв'язок".

Сімейна історія - поняття, що відноситься до історичного контексту кожної окремої родини і описує хронологію значущих подій в житті кількох поколінь родини (дати одружень, народжень, смертей, переїзди, хвороби, характер взаємодії та ін.). Сім'ї в чому повторюють самі себе, одні й ті ж теми програвуються з покоління в покоління, хоча актуальний контекст може бути іншим. Сімейний сценарій - це стійкі патерни мікродинаміки та структурної організації сім'ї, повторювані з покоління в покоління, які обумовлені подіями сімейної історії. Ще один важливий параметр сімейної системи - сімейний міф.

За визначенням А. Я. Варга, сімейний міф - це форма опису сімейної ідентичності, певна об'єднувача всю сім'ю ідея чи образ, це складне сімейний знання, яке актуалізується або в ситуаціях значних соціальних змін, або в ситуації сімейної дисфункції, або коли стороння людина входить в сім'ю. Іншими словами, сімейний міф - це неусвідомлюване взаємну угоду членів сім'ї, що виконує захисну функцію, спрямовану на те, щоб приховувати від усвідомлення відкидаємо уявлення про кожного члена сім'ї та про сім'ю в цілому.

Сімейний міф виконує функцію регуляції єдності в дисфункціональній родині. За критерієм здатності до реалізації функцій сім'ї можна розділити на функціональні та дисфункціональні. Функціональна сім'я - це сім'я, яка справляється з поставленими перед нею зовнішніми і внутрішніми завданнями, виконує свої функції, внаслідок чого задовольняються як потреби сім'ї в цілому, так і кожного його члена. Дисфункціональна сім'я - це сім'я, яка зі своїми завданнями не справляється, а саме дисфункціональною є сім'я, в якій систематично не задовольняються базові потреби членів сім'ї і не вирішуються основні завдання, специфічні для кожної стадії життєвого циклу сім'ї. Існують різні підходи до класифікації дисфункціональних сімей. Вони докладно представлені в роботах Е.Г. Ейдеміллер і В. Юстицкіс, А. Чернікова, О.Є. Лічко, А.Я. Варга та ін. Виділяють також такий параметр сімейної системи, як стабілізатори - фактори, що сприяють збереженню родини і стабільності відносин.

Стабілізатори є і у функціональній, і в дисфункціональній родині. Функціональними стабілізаторами, тобто стабілізаторами, що підтримують

гарне функціонування, можуть бути спільні справи, загальні розваги, загальне місце проживання, спільні гроші. Стабілізаторами також є сімейні норми, правила, сімейні цінності, традиції та ритуали. Дисфункціональні стабілізатори підтримують стабільність в дисфункціональній сім'ї - це хвороби, порушення поведінки, подружні зради.

З метою інтегрування різних поглядів на сімейну систему А.Б. Холмогорова пропонує чотирьохаспектну модель, що описує сімейну систему: 1. перший аспект - це структура сім'ї (див. вище); 2. другий аспект - це мікродинаміка, відображає особливості функціонування сімейної системи. Для аналізу мікродинаміки виділяються такі поняття: сімейні ролі, патерни взаємодії, циркулювання інформації, стиль емоційної комунікації (співвідношення негативних і позитивних емоцій, заборони на відкрите вираження почуттів та ін.), метакомунікації, тріангуляція; 3. третій аспект - макродинаміка сімейної системи (еволюція сімейного контексту). Тут важливі такі поняття: сімейна історія, цикл розвитку сім'ї, сімейний сценарій, трансмісія (трансмісія - це накопичення дисфункціональних паттернів у родині від покоління до покоління, що приводить до патології членів сім'ї), опір сім'ї до змін, ресурси для зміни; 4. четвертий аспект - це сімейна ідеологія, тобто змістовні основи життя сім'ї. Тут важливі такі поняття: сімейні норми і правила, делегування вимог і очікувань в сім'ї (наприклад, делегування батьками своїх несправджених планів дітям та ін.), Сімейні міфи, сімейні цінності, традиції та ритуали, статево-рольові стереотипи.

Звичайно, як зазначає А.Б. Холмогорова, всі чотири аспекти пов'язані і переплетені між собою. У різних школах психотерапії на перший план висуваються різні аспекти - макро- або мікродинаміки, структури чи ідеології, але в тій чи іншій мірі кожна школа стосується кожного з чотирьох аспектів, всі вони є важливими при роботі з сім'єю.

Слід зазначити, що перерахованим поняттями деколи складно дати абсолютно точне, чітке визначення, оскільки вони характеризують живу тканину сім'ї, сімейного функціонування, яка не є застиглою структурою, а рухається і дихає. Звідси і деякі відмінності у визначеннях, які дають цим поняттям різні автори. Еволюція у сфері сім'ї та шлюбу знаходить відображення в зміні соціальної ваги функцій, виконуваних ними на різних етапах історичного шляху.

Шлюб, перш відіграв роль економічного інституту, в наші дні все швидше перетворюється в морально-правовий союз чоловіка і жінки, заснований на любові і особистому виборі. Значення сім'ї як малої групи, де індивіди отримують притулок, захист і підтримку, зростає. При аналізі сім'ї як малої групи особливу увагу приділяють: 1) характеристиці її внутрішніх зв'язків і структури в цілому (її цілям, складу, ступеня згуртованості, рольовим відносинам і розподілу влади); 2) характеристиці її взаємодії з більш широкими соціальними утвореннями в рамках соціальної структури суспільства (з групами і спільнотами, соціальними інститутами і системами цінностей). Для соціологічного аналізу сімейної групи першорядне значення має саме внутрішній аспект - структура і рольова взаємодія сім'ї. Їх реальне

співвідношення утворює своєрідну мікросередовище розвитку і самореалізації особистості. Основні параметри цієї мікросередовища можуть бути згруповані таким чином: предметно-матеріальні, пов'язані з умовами життя сім'ї, станом житла• і речової середовища; поло-демографічні, фіксуючі статеву приналежність і вікову• (поколінську) структуру сімейної групи; психоемоційні, що характеризують ступінь відкритості, довіри між• членами групи, готовність надати взаємну підтримку; параметри соціального оточення, що відображають коло родичів,• близьких, друзів або, навпаки, недругів і недоброзичливців, з якими встановлюються і підтримуються контакти певного роду; параметри культури, що припускають облік освітнього рівня, переваг і• запитів в духовній сфері, споживання інформації тощо

Існують різні підходи до типології сім'ї як малої групи. Типологія сім'ї як малої групи Найбільш поширеним критерієм систематизації виступає критерій дітності, тобто кількості дітей (своїх і прийомних). Виділяють сім'ї: а) багатодітні (від чотирьох дітей і більше); б) середньодітні (дві-три дитини); в) однодітні; г) бездітні. Як уже зазначалося, домінуючою тенденцією для індустріально розвинених країн є зростання числа однодітних і бездітних сімей (одружившись, подружжя все частіше не поспішають заводити дітей, воліючи спочатку здобути освіту, зробити кар'єру і т.д.).

Владний критерій показує, як розподіляється влада між подружжям. На його підставі виділяють два типи відносин всередині родини. 1. Традиційний (авторитарний) тип пов'язаний, як правило, з пануванням в сім'ї чоловіка або когось із старших родичів (класичний приклад - Кабаниха з драми А. Н. Островського "Гроза"), набагато рідше - дружини. Даний тип відносин характерний для доіндустріальної стадії розвитку суспільства, проте у міру емансипації жінки, зростання рівня освіти і тягне її в суспільне виробництво поступово зникає. Цьому типу властива строга підпорядкованість дітей батькам. Потрібно помітитися, що останнім часом як у західній, так і вітчизняній соціології отримало розвиток напрямок, що приділяє особливу увагу захисту соціальних прав дітей суспільством і державою, в тому числі засобами права. 2. Демократичний (егалітарний) тип передбачає рівну участь подружжя у прийнятті рішень і вихованні дітей, добровільне розподіл обов'язків та ін. У сім'ї, заснованої на даному твані відносин, немає яскраво вираженого лідера, оскільки обидва її дорослих члена наділені рівними юридичними правами щодо володіння майном і вихованню дітей.

Тут жінка, особливо якщо вона працює, більш загострено реагує на прояви чоловічого деспотизму і егоїзму, що супроводжуються насильством по відношенню до неї і дітям, що підтверджує зростання кількості розлучень, ініційованих нею. Критерій розподілу обов'язків (ролей). Досвід розвитку сімейношлюбних відносин в більшості індустріальних країн показує, що в

міру демократизації відносин всередині нуклеарною сім'ї даний критерій виходить на перше місце.

Цей аспект знаходить відображення в теорії подружніх ролей. Зокрема, Т. Парсонс вважав, що при переході до сучасної родини колишнє поділ подружніх ролей змінюється їх спільністю. Однак подібно всім функціоналістам він інтерпретував цю нову ситуацію таким чином: в інтересах сім'ї як цілого подружжю доцільно виконувати ті функції, які зумовлені біологічними відмінностями між статями. Тому роль жінки він розглядав як "виразну", пов'язану переважно з вихованням дітей, а чоловікові відводив "інструментальну" роль, обумовлену необхідністю матеріального забезпечення дружини і дітей. В функціоналізмі стверджується думка про зростання рівноправності між чоловіками і жінками, яке поступово поширюється зі сфери публічноправових і суспільних відносин на структуру внутрішньосімейних зв'язків у цілому. Виходячи із зазначеної посилю, зазвичай виділяють сегрегований, спільний і симетричний типи подружніх ролей. Сегрегований тип передбачає поділ подружніх ролей і їх відособленість, що знаходить вираз у суворому розмежування обов'язків і відповідальності між чоловіком і дружиною.

Так, чоловік, продовжуючи бути "годувальником" сім'ї, добувачем коштів матеріального існування, в домашньому колі виконує традиційно чоловічу роботу. Дружина ж є домогосподаркою, коло її занять обмежений кухнею, вихованням дітей, закупівлею продуктів і т.д. Сформований поділ ролей знаходить своє продовження у формуванні так званих мереж контактів, відповідних індивідуальним запитам та інтересам. Останні обумовлюються, зокрема, трудовою зайнятістю чоловіка поза домом, ніж зумовлюється коло його спілкування, включаючи і сферу вільного часу. Чоловіки, наприклад, воліють відпочивати в компанії інших чоловіків на рибалці, полюванні, за розпиванням спиртних напоїв і т.п. Навпаки, жінки, весь час зайняті домашньою працею, стоять ближче до своїх матерів, сестрам, воліючи всім видам контактів спілкування з батьківською сім'єю.

Ступінь поділу між сферами компетенції чоловіка і дружини в сімейних справах, автономія їх індивідуальних інтересів може бути настільки велика, що для їх визначення вводиться поняття "відокремлені подружні ролі". На практиці відокремлення ролей чоловіка і дружини поєднується з авторитарним типом розподілу влади в сім'ї. Як свідчить Е. Гідденс, навіть у сім'ях, де роботою поза домом зайняті обоє з подружжя, продовжує зберігатися підрозділ питань сімейного життя на "дуже важливі" і "просто важливі". Перші, наприклад фінансові, чоловіки за традицією схильні вирішувати одноосібно; другі, такі як виховання дітей, покупка меблів, ремонт квартири, - спільно з дружиною. Спільний тип пов'язаний з досягненням більшої рівноправності в сім'ї внаслідок наявності у чоловіка і дружини спільних інтересів і цілей, а також з перерозподілом ролей всередині сім'ї в результаті того, що обоє чоловіка працюють поза домом. У зв'язку з цим вільний час вони проводять разом, спільно приймають рішення, що стосуються всієї родини. Коло обов'язків чоловіка по будинку,

включаючи виховання дітей, розширюється. Важливим фактором перерозподілу подружніх ролей є вирівнювання соціальних позицій чоловіків і жінок. З підвищенням рівня освіти і кваліфікації зростає питома вага жінок у прийнятті рішень. Особливо сильно зазначена тенденція проявляється в сім'ях середнього класу, які в міру віддалення от батьківських сімей дедалі більше орієнтуються на нові культурні стандарти, які передбачають егалітарність стосунків подружжя у шлюбі. Цьому також сприяє те, що дружина нерідко робить успішну професійну кар'єру, тоді як чоловік може виявитися безробітним.

Дослідники сім'ї відзначають, що спільний тип подружніх ролей в чому характеризується переходністю від старого до нового укладу сімейного життя. Якщо з диктатом чоловіки тут вже покінчено, то навантаження на жінку не тільки не зменшується, але, навпаки, зростає вдвічі через її зайнятість на роботі і вдома. Поділ сімейних ролей, що зберігається в цілому в різних формах, служить підставою для висунення в рамках феміністської думки тези про те, що жінки експлуатуються чоловіками, а інститут сучасної нуклеарної сім'ї служить закріпленню соціальної нерівності в становищі жінки. Симетричний тип подружніх ролей характеризується більшою, ніж раніше, закритістю сім'ї від сторонніх впливів, формуванням в ній власного світу.

Відносини подібного типу характеризуються тим, що: 1) чоловік і дружина зосереджені на проблемах вдома, особливо коли діти ще маленькі; 2) мінімізується вплив розширеної сім'ї (наприклад, живуть поблизу родичів), завдяки чому перестають діяти колишні традиційні культурні стереотипи щодо сфери "чоловічого" і "жіночого" праці; 3) у розподілі домашніх обов'язків спостерігається менший поділ праці, наприклад, чоловік частіше займається роботою по догляду за дитиною або прибиранням у квартирі. Сьогодні чоловік все частіше приймає на себе рівну з дружиною відповідальність за сімейні справи. Це знайшло відображення в законодавстві багатьох індустріально розвинених країн, де оплачувану державою відпустку по догляду за дитиною може бути наданий будь-якого з батьків за їх вибором. Одночасно жінка отримує більше можливостей для своєї професійної кар'єри. Дана ситуація дозволила Д. Попенній зробити висновок, що "культурний ідеал" традиційної американської сім'ї, при якому жінки є домогосподарками-дружинами, а чоловіки - годувальниками сім'ї, сьогодні фактично втратив своє значення.

Відносини, що виникають між членами сім'ї з приводу очікування від них певного рольової поведінки та виконання ними на практиці рольових обов'язків, характеризуються двома формами: рольовою згодою, яка виникає при взаємному доповненні і спільності у виконанні добровільно прийнятих на себе ролей і завдяки узгодженості уявлень про вимоги, що пред'являються до цієї ролі як суспільством, так і рольовим партнером; рольовим конфліктом, який може бути трьох типів:• 1. Конфлікт рольових образів, коли в одного або кількох членів сім'ї складається неправильне уявлення про виникаючі у них в рамках сімейної групи обов'язках та сфері

відповідальності; аналогічним про разом формується неадекватний образ належної поведінки, що накладається на поведінку інших членів сім'ї. Результатом такого становища виявляється розбіжність ролевих уявлень і як наслідок - конфлікт. 2. Міжрольовий конфлікт, при якому протиріччя породжується очікуваннями, які обумовлюються необхідністю поєднувати одночасно ряд протилежних ролей, наприклад, у складних сім'ях, де батьки дітей самі одночасно виступають у ролі дітей по відношенню до представників третього, старшого покоління. 3. Внутрішньорольовий конфлікт, який передбачає, що до однієї і тієї ж ролі і пред'являються самі суперечливі вимоги. Саме в таку ситуацію потрапляє сучасна жінка, від якої очікують, що вона буде поєднувати зайнятість у суспільному виробництві з традиційною для неї роллю забезпечення та налагодження домашнього побуту. Рольовий конфлікт є проявом більш загального сімейного конфлікту, який виникає в результаті розподілу влади в сім'ї, визначення сімейних цілей і завдань на кожному з етапів життєвого циклу сім'ї, системи сімейних цінностей та її відповідності індивідуальним системам цінностей членів сім'ї. Такого роду конфлікт сприймається і переживається членами сім'ї як взаємне зіткнення цілей, інтересів, потреб.

2. Функції сім'ї Основні функції життєдіяльності сім'ї безпосередньо пов'язані із задоволенням певних потреб її членів. У сучасній соціальній психології одночасно співіснують багато варіанти характеристик функцій сім'ї; важливу роль відіграють різні фактори: стадія життєдіяльності сім'ї, кількість дітей, рівень благополуччя сім'ї, місце проживання, характер професійної діяльності подружжя і т.д.

Для середньостатистичної сім'ї характерна наявність певної кількості життєво важливих функцій, з виключенням яких втрачається сенс самого існування сім'ї. Причому ні одну з класифікацій не можна поширювати на весь життєвий цикл сім'ї, так як з плином часу відбуваються зміни у функціях сім'ї: одні втрачаються, інші коригуються відповідно з новими соціальними умовами, треті стають допоміжними. Разом з тим існують функції, які в тій чи іншій формі зберігаються реально чи потенційно протягом всього життєвого циклу повноцінної сім'ї. Серед найважливіших можна виділити наступні функції: виховна, господарсько-побутова, інтелектуального спілкування та психологічної розрядки, сексуальних відносин і дітонародження.

Ці функції не рівні за обсягом і різнохарактерні за своїм змістом, однак, складають цільну соціально-психологічну систему, в якій реалізація будь-якого її елемента тісно пов'язана з якісними параметрами інших. Розглянемо кожен з них. Виховна функція сім'ї - формування особистості дитини, систематичний виховний вплив сімейного колективу на кожного свого члена протягом всього його життя, постійне психолого-педагогічний вплив батьків та інших дорослих членів сім'ї на дітей. Здійснюється за допомогою таких психологічних механізмів, як домагання, очікування, порівняння, досягнення, взаємовплив, задоволеність своєю реальною роллю. У родині складається більш жорстка рольова структура в порівнянні з більшістю

малих груп. Хоче чи не хоче того член сім'ї (чоловік, дружина, дитина або батьки), але від нього очікують поведінки, відповідного певного способу (виконання, наприклад, ролі батька - чоловіки, лідера; сина - розумниці; дружини - господарки будинку та т.д.). Від того, як ця роль виконується, і складається оточуючими оцінка, і якщо вони виявляють розбіжність реальності з їх очікуваннями, то це може викликати осуд з їхнього боку. У свою чергу, в малій соціальній групі визначаються і постійно уточнюються "верхня межа" і "нижня межа" рольових очікувань.

Таким чином, існує певний діапазон, в якому поведінка ("виконання ролі") батьків, дітей у сім'ї розглядається як соціально прийнятне. У ході виконання виховної функції сім'я забезпечує соціалізацію не тільки підростаючого покоління, але й старшого покоління, зокрема до реформ у різних сферах життя сучасного суспільства. Функція господарсько-побутових відносин - суспільне відтворення засобів до життя, ведення свого господарства, наявність свого бюджету, організація споживчої діяльності з метою задоволення різноманітних людських потреб. У цьому процесі формуються і внутрісімейні відносини, зміст яких значною мірою визначається видом господарської діяльності (сферою "домашніх справ"): організація харчування в сім'ї; придбання та утримання домашнього майна, одягу, взуття; благоустрій житла, створення затишку; організація життя і побуту сім'ї; створення і витрачання бюджету сім'ї. Кожен член сім'ї в силу доцільності, необхідності вирішення назрілих проблем або своєї схильності до них відіграє певну соціальну роль: "добувача", "кулінара", "виконавця", "майстри на всі руки", "споживача", "ініціатора" і т. п. Прийняте для будь-якої сім'ї розподіл ролей у цьому процесі з часом зазнає певних змін: помітно знижується активність участі в домашньому господарстві окремих членів сім'ї (чоловіка або дружини, дорослих дітей, надмірно зайнятих професійною діяльністю або з інших причин). Таким чином, протягом тривалого часу (з пори молодості сім'ї і до стадії її зрілості) складається своєрідна поляризація господарсько-побутових відносин - часткова автономність чоловіка (дружини) від інших членів родини.

У сім'ї організується і побутове обслуговування людей, вміст у певному стані житла, домашнього майна, одягу, взуття, різних побутових приладів та інструментів. Тут створюються умови для відпочинку і сну, відновлення витрачених фізичних і душевних сил. І якщо спільне прийняття їжі як спілкування відновлює та зміцнює більше емоційний та інтелектуальний аспекти взаємин (спільність поглядів, думок, суджень, настроїв, станів і т.п.), то спільна діяльність по влаштуванню побуту, житла сприяє зближенню інтересів, прагнень, цілей, одним словом, розвиває більше мотиваційний і вольовий компоненти кожної особистості, створює необхідні передумови формування згуртованості в сім'ї. У цих умовах краще пізнаються можливі конфліктогенні області взаємин і видається більш зручна форма відходу від них. Вирішення питань формування і витрачання грошових коштів, поповнення бюджету сім'ї, матеріальне становище вимагає від подружжя певного терпіння, старання і взаєморозуміння, особливо в роки економічних

реформ в країні. Саме ця сторона життя сім'ї нерідко деформує відносини, погляди і установки, зокрема, у молодого подружжя, які мають освіту і професію. Вивчення цієї проблеми в молодих сім'ях підтвердило той факт, що переважна роль у створенні бюджету сім'ї відводиться чоловікові, так як лише до 45% молодих дружин, що проживають в містах, а в невеликих населених пунктах - 25%, мають можливість брати участь у поповненні сімейного бюджету. Такі низькі показники зменшуються ще за рахунок неможливості працевлаштування дружин за фахом, очікування дитини, проблеми влаштування дитини в дитячий заклад, відсутності власної житлоплощі і ін. Проте в сучасній, особливо міський, родині спостерігається й інша тенденція - переважна роль дружини в формуванні сімейного бюджету щодо можливостей глави сім'ї.

Кількість таких випадків за останні роки зростає в кілька разів і має місце в кожній восьмій нуклеарній сім'ї. Виникаючі комплекси "залежності", "неповноцінності" та інші психотравмуючі наслідки негативно впливають на розвиток взаємин між подружжям і з їхнім оточенням. У цих умовах від подружжя потрібна достатній такт, стриманість, терпіння в спілкуванні, почуття "кордону ранимості" близьких і рідних. Таким чином, сама об'ємна функція господарсько-побутових відносин передбачає уважне вивчення подружжям всіх сфер домашніх справ на предмет сприятливих і конфліктних умов дій кожного з них з урахуванням індивідуальних акцентуацій характеру.

Функція інтелектуального спілкування - найбільш проблематична через брак часу і сучасного ритму життя, відсутності між подружжям духовної близькості, емоційного контакту, спільності поглядів і життєвих цінностей. Головне призначення функції інтелектуального спілкування - забезпечення взаєморозуміння як найбільш міцної основи сім'ї. Найбільш характерним для багатьох сімей є те, що якийсь час її члени або просто не спілкуються, або спілкуються вкрай мало, або спілкування проводиться вибірково (частіше між подружжям або чоловіком (дружиною) і дітьми). Якщо перші дві функції хоч в усіченому вигляді, але все-таки зміцнюються в сім'ї і вона завдяки їм існує, то функція спілкування особливо вразлива. Важливе значення для сучасної сім'ї має інформаційна, емоційна насиченість контактів; особлива значимість розуміння жестів, пауз, стриманості або інтенсивності промови; творчі знахідки і пошуки компромісних рішень і дій; мобільність в розчиненні стереотипів "відчуження" і забезпечення наступності взаєморозуміння в сім'ї; сильні і стійкі тенденції у формуванні цілісних поглядів, суджень, відносин і оцінок, актуалізацію мотивів причетності членів сім'ї до проблем іншого.

На розвиток інтелектуального спілкування в сім'ї значний вплив робить рівень освіти подружжя і необхідність постійного самовдосконалення, у тому числі в галузі музики, культури, мистецтва, літератури, педагогіки, психології, техніки тощо. Це приходить з часом: з виникненням нового життєвого досвіду батьки методично передають дітям багато своїх різноманітних знань та вмінь. В окремих сім'ях, наприклад, утворюються

свого роду ліцеї: шаховий, авіамодельний, кораблебудівний, автосправи, радіотехніки, народної творчості і т.д. Тому не випадковий той факт, що багато вихідців з сімей артистів, вчених, музикантів, моряків, військовослужбовців продовжують традиції своїх предків. Все це становить важливу основу формування сучасної сім'ї, її духовного потенціалу.

Проте до 70% сімей з російської глибинки вважають, що у них значно менше можливостей культурного зростання, ніж у їхніх міських однолітків. З цієї та ряду інших причин деякі, особливо молоді, сім'ї зазнали випробувань труднощів місцевого значення, корозії не кращих аспектів перебудови суспільства, не змогли піднятися над пороками психології індивідів або подружніх відносин. У силу цього функція інтелектуального спілкування для них залишається нереалізованою. У таких випадках правомірне питання: "Чи може бути стійкою мала соціальна група, якщо частина її не функціонує?" Висновок напрашується сам собою: зміцнити родину - означає забезпечити се активне функціонування в будь-якій обстановці, а також навчити людей культурі взаємин, розвивати у них психологічний такт, духовність і гуманність.

Функції інтелектуального спілкування властивий принцип гуманності - формування та прояв ставлення до іншого, як до себе, і до себе, як до іншого, передбачає взаємну щедрість і доброту, повагу і вимогливість. Це одна з умов сприятливого соціально-психологічного клімату в родині. Кожному члену сім'ї потрібен затишок і комфорт, ставлення довіри, почуття захищеності і спокою. Але головне, чого потребує людина, - щоб його розуміли, а повне взаєморозуміння проявляється у взаємній готовності й умінні співчувати і співпереживати, бачити настрій один одного; розуміти, що любить і чого не любить, що хоче і чого не хоче чоловік або дружина.

Таке взаєморозуміння неможливе без наявності особливої психологічної близькості між подружжям, яка змінюється з роками і стає міцною основою подружнього і сімейного довголіття. Функція психологічної розрядки має величезне значення для зміцнення її внутрішньосімейних зв'язків: наявність психологічної закономірності психологічної розрядки в сім'ї, емоційно-психологічна підтримка подружжям один одного, вміння урізноманітнити вільний від роботи час, загальні панівні емоційні стани і загальна інтерактивність родини. Поряд зі звичайними фізичними навантаженнями, які відчуває кожен член сім'ї у сфері своєї діяльності і які прямо чи опосередковано впливають на сім'ю, існує різноманіття факторів нервово-психічного властивості, напрямних так звані невидимі удари на сім'ю.

Неможливість перебування людини тривалий час в нервово-психічному напруженні, природно, вимагає психологічної розрядки, бажаного зниження рівня переживань до фонового значення емоцій. Величезну роль у цьому випадку грає сама сім'я, але за однієї умови - бажаному очікуванні зустрічі з нею. Причому ні житло, ні меблі, ні інші атрибути домашнього вогнища самі по собі не можуть створити умови такої психологічної розрядки, як безпосереднє (в крайньому випадку

опосередковане) спілкування з членами сім'ї. Наприклад, на думку дослідників Мічиганського університету, дозвілля як "життя за межами роботи" є одним з основних факторів загального благополуччя особистості. Вони стверджують, що спільне дозвілля асоціюється зі щасливим шлюбом (особливо в перші роки шлюбу і після того, як діти виросли і покинули будинок).

Разом з тим сьогодні переважна кількість сімей, зайнятих у різних сферах суспільно корисної праці або приватного виробництва, бізнесу і вимушених займатися кількома видами діяльності одночасно, не надають особливого значення постійно зростаючій тривалості робочого часу дорослих членів сім'ї. Для них стає очевидною проблематичність ролі дозвілля в запобіганні психічних розладів і зростає значимість різних компенсаційних заходів з підтримки свого здоров'я, психологічного здоров'я сім'ї. Неоціненна роль дозвілля будь-якої людини і в підвищенні ефективності обраної ним діяльності. Якщо врахувати, що значення роботи виростає з життєвого досвіду дозвіллевої діяльності, а не навпаки, то турбота про підвищення рівня працездатності індивіда не може бути вище або значимее турботи про його дозвілля і дозвілля членів його сім'ї. У силу цих та низки інших обставин роль функцій психологічної підтримки в соціальній роботі з сім'ями, зусиль самих сімей в організації дозвілля особливо велика. Функція дітонародження і сексуальних відносин - цілісність сексуальної потреби, що забезпечує в кінцевому рахунку продовження роду і любові як вищого почуття, практично не дозволяє відокремити одне від іншого. Проте кожна з них має свої позитивні для шлюбу аспекти з області психології або психофізіології та ін. Важливою з ціннісних орієнтації молодих людей при вступі в шлюб є орієнтація на сексуальні відносини, сам шлюб значною мірою виступає як засіб для досягнення об'єкта сексуального потягу.

Цей потяг згодом розвивається в подружню любов. Любов - це інтенсивне, напружене і відносно стійке відчуття суб'єкта, фізіологічно обумовлене сексуальними потребами і що виражається в соціально формованому прагненні бути представленим своїми особистісно значущими рисами в життєдіяльності іншого таким чином, щоб пробуджувати у нього потреба в відповідному почутті тієї ж інтенсивності, напруженості і стійкості. Подружня любов - це притаманне родині вища почуття, зміст і структуру якого вдало розкрив російський філософ В. С. Соловйов. Він сказав, що в сім'ї є три види любові: висхідна, спадна і рівна. Висхідна - це дитяча любов до батьків, і вона більше отримує, ніж віддає; спадна - батьківська любов, і вона більше віддає, ніж отримує; рівна - доросла подружня любов, вона віддає і отримує однаково. Людська любов за самою своєю природою тяжіє до рівноваги "даю" і "отримуую", хоча б зразковому, хиткому. Така тяга - в сплаві з насолодою почуттів - це сама суть любові, її природна психологічна матерія.

Любов і шлюб - велика загадка, до якої психологи тільки доторкнулися. Механізм однією з "сил притягання" у психологічній практиці описується так: часто психолог, розмовляючи з подружньою парою, що прийшла на

прийом, ловить себе на думці, що якби якимось дивом вдалося поєднати характери чоловіка і дружини в одній людині, ця нова людина був би майже досконалістю. У таких парах чоловік і дружина з дивовижною точністю вибрали собі в супутники життя людини саме з тими рисами, яких їм самим бракує для того, щоб стати людьми цілісними. Головна мета шлюбу - доповнити самого себе як особистість, придбати нові для себе психологічні якості.

В умовах біархат (верховенства обох статей), що приходить на зміну патріархату (верховенство отців), чоловіки більше відчувають дефіцит психологічних якостей. Подружжя любов значною мірою залежить від характеру задоволення сексуальних потреб, особливостей їх регулювання та відносин подружжя до проблеми дітонародження, до самих дітей. У будь-якій сім'ї найважливішою є проблема дітонародження. У нинішніх умовах вона пов'язана з часто недозволеним протиріччям. Наприклад, з одного боку, діти - це фактор стабілізації сім'ї, а з іншого - це невідворотна маса проблем: від неприйнятних умов для життєзабезпечення дітей до складаються з часом деформованих взаємин між подружжям.

На взаємини між подружжям серйозно позначається, частіше з часом, сам фрагмент реальної допомоги з боку чоловіка дружині в передпологовій і післяпологовій період. За даними опитування, серед глав сімейств - представників складних професій (дистантних сімей) - від 34 до 72% чоловіків у різних регіонах не мали можливості супроводжувати дружину в пологовий будинок і потім забирати її з немовлям. Більше 40% чоловіків при наявності двох і більше дітей не брали участь у цій процедурі взагалі. Серед них 24% вперше побачили свою дитину через два і більше місяця після його народження. Порівняння даних досліджень, проведених за останні 20 років, виявило тенденцію зниження дітонародження практично у всіх сім'ях. Якщо на 80-і рр. міські сім'ї центральної частини Росії мали в середньому (умовно) 2,5 дітей на подружню пару, що перебувало на рівні восполняємості покоління, то в даний час цей показник склав менше двох дітей і лише 3% опитаних сімей-респондентів висловили бажання мати більше двох дітей. Дослідження, що проводяться серед молодих сімей, підтверджують цю тенденцію: тільки 60% опитаних чоловіків мають установку на одного-двох дітей у своїй сім'ї. Причому у кожного третього верхні межі цих установок не підтвердили їх супутниці життя.

Падіння дітонародження, відомі симптоми егоїзму при наявності однієї дитини в сім'ї створюють нові проблеми для сім'ї і суспільства і вказують на зниження значущості функції сексуальних відносин і дітонародження. Деякі автори (А.І. Антонов, В.М. Медков, Г. Навайтис, А.Г. Харчев) виділяють специфічні і неспецифічні функції сім'ї. До специфічних функцій сім'ї відносять: народження дітей (репродуктивна функція), утримання дітей (екзистенційна функція) та їх виховання (функція соціалізації). Неспецифічні функції сім'ї пов'язані з накопиченням і передачею власності, статусу, організацією виробництва і споживання, відпочинку і дозвілля, з турботою

про здоров'я і благополуччя членів сім'ї, зі створенням мікроклімату, що сприяє зняттю напруг і самозбереження.

Всі ці функції відображають історичний характер зв'язку між сім'єю та суспільством, розкривають історично минущу картину того, як саме відбувається народження, утримання і виховання дітей у сім'ї 3. Типології сімей Можна визначати типи сімей залежно від їх функцій. Існує більше 30-ти класифікацій сімей. Наведемо кілька основних. За рівнем матеріальної забезпеченості сім'ї поділяються на бідні, малозабезпечені, забезпечені і багаті.

За структурою сім'ї бувають повні, неповні, прості нуклеарні, складні, великі. За кількістю дітей в сім'ї – бездітні, однолітні, малодітні, багатодітні. За типом керівництва – демократичні і авторитарні. За типом юридичних взаємостосунків – сім'ї, які проживають у шлюбі; позашлюбні, дистантні. За виховним потенціалом сім'ї поділяються на благополучні, зовні благополучні, неблагополучні, групи ризику. За соціально-правовою стійкістю – соціально стійкі, соціально хиткі, асоціальні і криміногенні. Доцільно визначати типи сімей залежно від їх функцій. Слід зазначити, що якусь конкретну сім'ю можна віднести до різних типів, залежно від того, під яким кутом зору її розглядати.

Отже, виходячи з основних функцій сім'ї, можна назвати такі типи родин: за рівнем матеріальної забезпеченості сім'ї поділяють на бідні,• малозабезпечені, забезпечені, багаті; за професійною приналежністю, освітнім рівнем – сім'ї робітників,• службовців, акторів, вчителів та ін.; за віком – сім'ї неповнолітніх, студентські, молоді, сім'ї з дітьми• певного віку, пенсіонерів; за ставленням до релігії- баптистів, мусульман і т.д.;• за особливими умовами сімейного життя – моряків, космонавтів,• спортсменів, геологів та ін.; за складом (структурою) сім'ї поділяють на: повні (з 1 дитиною, з 2-ма• дітьми – одностатевими, з 2-ма дітьми – різностатевими, багатодітні – з 3-ма дітьми і більше, зі старшими членами сім'ї – бабусею, дідусем, зі зведеними дітьми, нерідними дітьми, усиновленими дітьми), неповні (чоловік і дружина, самотня мама, батьки розлучені, виховує один батько, виховує опікун), прості нуклеарні (сім'я, яка живе окремо, ізольовано від батьків, інших родичів, з дітьми або без них), складні (батьки, діти, дідусі, бабусі), великі (батьківська пара, кілька дітей зі своїми сім'ями – три і більше подружніх пар); за кількістю дітей в сім'ї: бездітні, однодітні, малодітні (2 дитини),• багатодітні (3 дітей і більше віком до 16 років); за однорідністю соціального складу: однорідні (сім'я складається з• представників однакових соціальних прошарків – робітничі сім'ї, інтелігентів, вчених і т.д.). Однорідних сімей налічують до 70 відсотків); різнорідні сім'ї (їх члени мають різну освіту, професію.

У таких сім'ях у їх членів загальних інтересів менше); за регіональними принципом (міська, сільська, віддалена – проживає у• важкодоступних, віддалених районах); за тривалістю подружнього життя – сім'ї молодят (до 1 року), з• тривалістю подружнього життя від 1 до 3 років,

від 3 до 5 років, від 5 до 10 років, від 10 до 20 років, від 20 до 25 років, від 25 до 30 років, від 30 років і більше. Деякі автори таку типологію розглядають дещо інакше і виділяють етапи життєвого циклу, що враховують тривалість спільного проживання й вік дитини: молоді сім'ї, з дітьми певного віку, пенсіонерів; сім'ї за типом керівництва – рівноправні, або демократичні; авторитарні• (підпорядкування одного члена подружньої пари іншому); за типом юридичних взаєностосунків – побудовані на шлюбних• стосунках; позашлюбні (співжиття без оформлення шлюбу); оформлені юридично, але проживають окремо (дистантні сім'ї); за юридичними взаєностосунками батьків та дітей – чоловік і жінка• живуть з рідними дітьми; чоловік або жінка (чи обидва) мали дітей до вступу в шлюб (зі зведеними дітьми); сім'ї з усиновленими дітьми (опікунські сім'ї); за якістю емоційно-психологічних взаєностосунків у сім'ї: гармонійні;• конфліктні; емоційно неврівноважені; дезорганізовані (панує страх, культ сили); соціально неблагополучні (мають негативні взаєностосунки з морально-правовими нормами суспільства); сім'ї зі специфічними проблемами – з психічними та фізичними• захворюваннями; правопорушників; алкоголіків, наркоманів; із захворюваннями на СНІД; зі схильністю до суїциду; інвалідів; залежно від виконання виховної функції: благополучні,• неблагополучний зовні благополучні, сім'ї групи ризику; за матеріальною забезпеченістю сім'ї класифікують так: з дуже високим• матеріальним статком; високим матеріальним статком; середнім матеріальним статком (забезпечена); низьким матеріальним статком (малозабезпечена); нужденні (за рисою бідності); за виховним потенціалом родини поділяють на такі види: соціально• здорова, благополучна у виховному відношенні; соціально здорова, але неблагополучна у виховному відношенні; соціально нездорова, неблагополучна у виховному відношенні; соціально нездорова, негативна у виховному відношенні; за взаєминами між членами родини сім'я буває: гармонійна;• компромісна; хитлива; конфліктна; різко конфліктна; споживацька; виховуючи сильна, стійка чи хитка; виховуючи слабка з утратою контакту з дітьми і контролю над ними; слабка з постійно конфліктною атмосферою; слабка з агресивно-негативною атмосферою; маргінальна (з алкогольною, сексуальною деморалізацією, наркотичною залежністю); правопорушна; злочинна; психічно обтяжена; за спрямованістю бувають сім'ї, орієнтовані на: діяльність;• спілкування; самозадоволення (егоїстична); за соціально-правовою стійкістю сім'ї поділяються на такі види:• соціально стійка; соціально хитлива; асоціальна (її члени конфліктують з морально-правовими нормами суспільства, схильні до правопорушень); криміногенна.

У зарубіжній літературі визначаються відповідно такі типи сімей: двокар'єрна (чоловік і жінка – професіонали); середнього класу, сім'ї кольорових (у США), міжнаціональні, безробітних, емігрантів, національних меншин у зоні конфлікту та інші. Таких типологій можна назвати значно більше. Крім того, у межах кожного типу можна ще визначити окремі види сімей. Наприклад, види неблагополучних (зовні благополучні, неповні). Свої

типи мають також міські, сільські родини. Але в основному сім'ї змішані, в яких поєднано кілька типів і видів. Наприклад, міські сім'ї можуть мати різний рівень матеріальної забезпеченості, різний характер взаєностосунків, різну структуру. Або ж неповна сім'я може бути матеріально забезпеченою чи бідною, з хорошими взаєностосунками у сім'ї або поганими тощо. 4. Нетрадиційні (особливі) сім'ї До теперішнього часу з'явилися такі сім'ї, опис яких в історичному контексті не відповідає традиційним уявленням.

Американська психотерапевт В. Сатир називає такі сім'ї нетрадиційними і приводить їх опис, який буде використано в подальшому з урахуванням поправок на нашу дійсність. З чималого числа наведених у літературі з проблем сім'ї типологій, ця, на наш погляд, відрізняється великим «психологізмом». У наш час багато дітей виховуються не тими дорослими, яким вони зобов'язані своєю появою на світ. Це ті сім'ї, де батьки розлучилися, померли, ніколи не вступали в шлюб або з якої-небудь причини не можуть більше піклуватися про дітей. Коли в родині є тільки один батько, вона називається неповною.

До неповних сімей пред'являються особливі вимоги. Можна виділити три типи таких сімей: - перший тип - це коли один з батьків пішов, а той, що залишився, не вклав повторний шлюб; - другий тип - самотня людина офіційно усиновила дитину; - третій - незаміжня жінка виховує сина чи дочку одна. Найчастіше сім'ї з одним батьком складаються з жінки-матері та її дітей. Проблема полягає в тому: чи зможе сім'я, що складається тільки з одного дорослого, створити умови для особистісного росту дітей і дорослого? Виховувати дітей у неповних сім'ях матерям допомагають: в 53% випадків - батьки матері; 7% - чоловік, близький друг матері; 4% - подруги; 4% - батько; 3% - сусіди; 3% - батьки батька дитини; 26% - ніхто не допомагає. Хлопчики в неповній сім'ї стикаються з серйозною проблемою: заголублені матір'ю або переконалися в тому, що в суспільстві панують жінки, вони починають відчувати, що чоловіки - нікчема. Дуже часто чоловіче прагнення оберігати безпорадну матір змушує їх відмовитися від власної, незалежної життя. У підсумку багато хлопчики стають зі своїми матерями і просто не уявляють своїх власних гетеросексуальних потягів; або ж вони повстають проти матері і тікають з дому з почуттям, що всі жінки - вороги. Мучимі почуттям провини, вони або погано поведуться з жінками, або поклоняються їм, часто псуючи собі все життя.

Дівчинка в неповній сім'ї теж може отримати викривлене уявлення про відносини між чоловіками і жінками. Її власна статева ідентифікація може бути дуже мінливою: вона або готова на роль прислуги, дає все і нічого не отримує, або відчуває, що може все робити самостійно і бути абсолютно незалежною. Проте, всі ці проблеми можна розв'язати. Жінка-мати цілком може мати адекватну, приймаючу установку стосовно чоловіків і бути досить зрілою, щоб не створювати у дітей негативного уявлення про них. Вона може допомогти своїм дітям встановити добрі і близькі відносини з дорослими чоловіками, яких вона знає і поважає. Зростає число дітей, яких виховують, головним чином, жінки. Коли в таких ситуаціях створюються нові сім'ї, їх

називають сім'ями з прийомними (усиновленими) дітьми. В. Сатир називає такі новостворені сім'ї змішаними. На її думку, всі змішані сім'ї схожі один на одного тим, що вони об'єднують частини раніше існуючих.

Вона виділяє три типи таких сімей: 1. Жінка з дітьми виходить заміж за чоловіка без дітей. 2. Чоловік з дітьми одружується на жінці без дітей. 3. Обидва - і чоловік, і жінка - мають дітей від попередніх партнерів. У першому випадку змішана сім'я складається з дружини, дітей дружини, чоловіка і колишнього чоловіка дружини. У другому випадку до її складу входять чоловік, діти чоловіка, дружина і колишня дружина чоловіка. У третьому випадку сім'я складається з дружини, дітей дружини, колишнього чоловіка дружини, чоловіка, дітей чоловіка і колишньої дружини чоловіка. В. Сатир включає до складу таких сімей колишні подружжя, що нехарактерно для вітчизняної сімейної практики. Сатир виходить з того, що, хоча ці люди, швидше за все, не можуть жити всі разом під одним дахом, вони в тій чи іншій мірі присутні в житті один одного. Змішана сім'я живе і розвивається благополучно за умови, якщо кожен її член важливий і потрібний. Інший варіант змішаної сім'ї виникає, коли дві людини вступають у повторний шлюб після смерті одного або обох перших подружжя. Сім'я, що бере дитину на виховання, - ще одна форма змішаної родини. Вона може включати тільки одну прийомну дитину; одну прийомну дитину і декількох рідних дітей; одного рідної дитини і декількох прийомних.

Від структури сім'ї залежить те, з якими проблемами зіштовхнуться її члени. Зазвичай дитина стає прийомним в тому випадку, коли з якоїсь причини його власні батьки не можуть про нього піклуватися. Часто батьки зовсім нехтують своїми обов'язками: б'ють, карають або ображають дитини, тому хтось змушений забрати його з їхнього будинку. Майже всі прийомні діти потрапляють в дитячі будинки за рішенням суду. Так що угода щодо дитини відбувається тепер не тільки між прийомними та рідними батьками, але й за участю суду. Іноді обоє батьків вмирають, і дитина залишається сиротою. Родичі або опікуни, не бажаючи віддавати її в дитячий будинок, шукають сім'ю, здатну взяти його на виховання, що характерно для американської сімейної політики. У вітчизняній практиці дитина-сирота, як правило, відразу потрапляє в дитячий будинок, усиновлення дитини здійснюється за погодженням з опікунською радою. Хоча змішані і неповні сім'ї своєрідні, і тому відрізняються від інших, тим не менш, у них є багато чого, на думку В. Сатир, що зближує їх з будь-якими іншими сім'ями. Кожна з них може бути першокласною, якщо подружжя привносять в неї турботу і творчість. Всі згадані і описані проблеми можуть бути і в звичайних сім'ях. Чоловіки й дружини можуть ревнувати один одного, діти можуть відчувати себе покинутими або ревнувати батьків до сестер і братів.

У всіх може виникати відчуття самотності, відособленості від інших членів сім'ї. Справа в тому, що модель сім'ї зовсім не визначає того, що в ній відбувається. Від неї лише залежать проблеми, з якими зустрічаються члени сімей, але саме відносини між ними зрештою визначають благополуччя родини: наскільки успішно розвиваються в сім'ї дорослі її члени окремо і всі

разом, наскільки успішно діти стають творчими і здоровими людьми. У цьому сенсі всі сім'ї однакові. Психологічно благополучна і неблагополучна сучасна сім'я не можна зрозуміти і оцінити стан і перспективи сім'ї, ігноруючи кардинальні зміни, що відбуваються з цим соціальним інститутом протягом усього ХХ в. (Емансипація дітей від батьків, перехід від закритої до відкритої системи формування шлюбу, емансипація жінок, зростання особистої свободи кожного з членів спільноти і т. д.). На сьогодні рельєфно проступають дві діаметрально протилежні точки зору.

Перша пов'язує глобальні соціальні зміни ХХ в. (Індустріалізація, зростання мобільності населення, урбанізація і т. д.) з «розхитуванням» сімейних устоїв, а саме таких як: відданість шлюбу на все життя, фізична безпека індивіда, емоційно позитивний домашній фон, стереотипне неупереджене ставлення до виховання потомства та ін. У свою чергу, криза традицій сприяє інтенсифікації розлучень і розпаду шлюбів, збільшення кількості неповних сімей та сімей з нерідними батьками, широкому поширенню абортів і позашлюбних народжень, наростання насильства і інцесту. Настільки ж прямолінійною виглядає й інша позиція, вбачає причини всіх соціальних та особистих проблем в сучасній тиранії сім'ї. В. Сатир відкидає таку однозначну песимістичну полярність і вважає, що в даний час в сучасному світі існує як би два типи сімей: зріла сім'я і проблемна. Кожна зріла сім'я живе своїм особливим і неповторним життям, хоча можна знайти багато спільного в тому, як будуються відносини в таких сім'ях.

Проблемні сім'ї, незалежно від характеру проблем, також мають багато спільного у своєму житті. Вона пропонує деякий узагальнений опис кожного з цих двох типів сімей. У зрілих сім'ях панує зовсім інша атмосфера. Там відчуваються природність, чесність і любов. Люди в таких сім'ях виражають свою любов і повагу один до одного. У зрілій родині завжди готові поділитися чимось своїм і з цікавістю вислухати іншого, члени сім'ї вміють рахуватися один з одним, там можна відкрито проявляти свою радість і біль, а, розповідаючи про невдачу, не боятися, що будеш осміяний. У цій сім'ї розуміють, що разом з ризиком, з спробами чогось нового в житті, обов'язково будуть і помилки, які означають, що людина росте і розвивається. Члени сім'ї відчувають себе повноцінними людьми: улюбленими, високо цінуємо, потрібними, від кожного чекають любові, визнання і поваги.

У такій сім'ї легко з гумором ставитися до життя, сміятися і жартувати, коли це доречно. У благополучних сім'ях легко побачити і почути прояви особливої життєвої сили. Люди, щасливо живуть друк з одним, навіть виглядають поособливному. Їх рухи вільні і граціозні, вираз обличчя умиротворений. Люди дивляться один на одного, а не крізь один одного; вони щирі й природні у відносинах один з одним. Діти, навіть немовлята, в таких сім'ях виглядають безпосередніми і доброзичливими, а всі інші члени сім'ї ставляться до них з повагою, як до повноцінних особистостей. Люди в таких сім'ях з задоволенням торкаються один до одного, відкрито висловлюючи при цьому свої почуття, абсолютно незалежно від віку. Докази

любові і турботи не обмежуються тільки винесенням сміття, приготуванням їжі або заробітком. Люди виявляють свою любов, відкрито розмовляючи один з одним і дуже уважно слухаючи, вони можуть бути прямими, відкритими і чесними, можуть бути такими, які вони є, і насолоджуватися тим, що можуть бути разом.

Члени зрілої сім'ї почуваються вільно один з одним, не соромляться говорити про свої почуття. Все, що вони відчують, може бути висловлено - розчарування, страх, біль, гнів, критика, так само як жарт і похвала. Зріла сім'я здатна до продуктивної і узгодженої планування свого життя, однак, якщо щось в плані порушується, вона може спокійно прийняти і оцінити ці зміни. Члени зрілої сім'ї здатні без паніки реагувати на життєві ситуації. У зрілій родині добре видно, що людське життя і почуття людей - це найважливіше, набагато важливіше, ніж що-небудь ще. Батьки відчують себе лідерами-натхненниками, а не авторитарними керівниками. Своє завдання вони вбачають у тому, щоб навчити дітей залишатися людьми в будь-якій життєвій ситуації. Вони готові повідомляти своїм дітям негативні оцінки так само, як і позитивні, вони готові засмучуватися, гніватися, засмучуватися так само, як веселитися і радіти. Їх поведінка не розходиться зі словами.

У проблемних сім'ях все відбувається навпаки: батьки закликають дітей не ображати і не засмучувати один одного, а самі безперестанку їх шльопають або б'ють. Батьки засвоюють важливу істину, що хороший вихователь вміє вибрати відповідну ситуацію і час, щоб поговорити з дитиною тоді, коли той справді готовий вислухати батьків. Коли дитина поводить себе неправильно, батько або мати намагаються зрозуміти причину такої поведінки і виявляють максимум уваги, намагаючись свої підтримкою допомогти йому. Дитині стає легше подолати свій страх і відчуття провини, що значно зміцнює позицію батьків. Батьки в зрілих сім'ях знають, що спочатку діти не можуть бути поганими. Якщо дитина поводить себе погано, це означає тільки, що між ним і батьками виникло непорозуміння або що самооцінка дитини загрозливо знизилася. Такі батьки знають, що навчитися чому-небудь можна лише в тому випадку, якщо у тебе висока самооцінка і ти відчуваєш, що оточуючі також позитивно тебе оцінюють. Тому вони ніколи не реагують на поведінку своїх дітей так, щоб принизити їх гідність. Коли потрібно поправити дитину, а всі діти час від часу потребують цього, зрілі батьки запитують про те, що відбувається, вислуховують їх, намагаються зрозуміти і вникнути в їх переживання. Все це допомагає бути успішними вихователями.

Сімейне життя, на думку В. Сатир, найважчий вид діяльності у світі. Вона вважає, що сімейні відносини нагадують організацію спільної діяльності двох підприємств, що об'єднали свої зусилля для виробництва єдиного продукту. Коли доросла жінка і дорослий чоловік разом виховують дитину від дитинства до зрілості, вони стикаються з усіма проблемами, які коли-небудь знало людство. Батьки з зрілих сімей розуміють, що проблеми обов'язково будуть виникати, хоча б тому, що саме життя буде їх ставити, але

вони будуть щоразу шукати творчі рішення виникаючих проблем. На відміну від них проблемні сім'ї намагаються направити всю свою енергію на безнадійну спробу жити так, щоб взагалі не мати проблем. Коли ж проблеми виникають, а вони не можуть не виникати, виявляється, що можливості для їх вирішення вже вичерпані. Інший американський психотерапевт К. Роджерс виділив такі позитивні характеристики благополучних сімейних відносин як: - відданість і співробітництво; - спілкування, що припускає відкрите самовираження; - гнучкість відносин; - самостійність. Він виходив з того, що сімейні відносини являють собою процес розвитку всіх членів сім'ї. Особливу роль у зміцненні сімейних відносин він відводив спільне переживання радості в сім'ї, автентичності відносин та толерантності членів сім'ї один до одного. У сімейному житті поведінку всіх членів сім'ї взаємно обумовлено, у зв'язку з цим слідство також робить свій вплив на первісну причину поведінки. Тоді задоволеність сімейними відносинами пов'язана з взаємно заохочувальною поведінкою членів сім'ї по відношенню один до одного.

Встановлено, що в дисгармонійних сім'ях позитивних актів взаємодії між членами сім'ї менше, ніж негативних. Причому, позитивних актів до стороннім особам зберігається більше, ніж до членів своєї сім'ї. У дисгармонійних і благополучних сім'ях виникають одні й ті ж проблеми, але за наявності зрілих сімейних відносин взаємно позитивну поведінку в ситуаціях, що потребують вирішення проблем, переважає. Хороший фермер - не той, у якого на фермі не росте бур'янів. Це такий фермер, який збирає великий урожай. Заважає встановленню гармонійних сімейних відносин ірраціональність мислення, яка виявляється в наявності деяких упереджень і «сімейних міфів» у членів сім'ї. Ось найбільш поширені з них: міф про вічне кохання; міф про чарівну силу любові; міф про зовнішню детермінації емоції; міф про абсолютність понять (категоричність); міф про «злий долі», «злої волі»; міф про сталість подружнього щастя; міф про те, що члени сім'ї досконально знають один одного; міф про необхідність жертвувати один для одного; міф про те, що подружжя - це «одне тіло й одна душа».

Для реального досягнення щастя в сімейному житті, гармонії сімейних відносин необхідна заміна міфологічного мислення - на практичне вирішення актуальних проблем. Як правило, в сімейних відносинах виникають 5 проблемних сфер, до яких відносяться домашнє господарство і розподіл бюджету, виховання дітей, організація та проведення дозвілля, сексуальне життя подружжя, спілкування.

5. Альтернативні форми шлюбно-сімейних відносин Протягом кількох останніх десятиліть у західному суспільстві, а від недавнього часу і в Україні, з'явилося і набуло поширення багато альтернативних форм сімейних структур і способів життя. Незареєстровані шлюби. Останнім часом зросла кількість дорослих людей, які живуть разом із особами протилежної статі, не будучи пов'язані з ними сімейними чи шлюбними зв'язками. Майже половина громадян віком від 26 до 36 років деякий час віддає перевагу подібному способу життя. Такий стиль життя не є новим, але раніше траплявся досить

рідко. Різке збільшення числа незареєстрованих пар пояснюється тим, що подібна поведінка в останні роки стала соціально прийнятною, а також тим, що підвищився вік вступу у перший шлюб. Незареєстровані шлюби практикуються переважно серед молодих людей, які є мешканцями великих міст. Рідко вибирають такий стиль життя релігійні особи. Більшість пар, які живуть у незареєстрованому шлюбі, не мають дітей, оскільки відчують себе не так стабільно, як одружені пари і не впевнені у своїй здатності разом долати труднощі.

Серійна моногамія. Цей стиль життя передбачає декілька циклів шлюбу і розлучення. Скажімо, акторка Елізабет Тейлор виходила заміж 8 разів. Проте кількість осіб, які ведуть подібний спосіб життя останнім часом зростає і трапляється не лише в середовищі богемі. Це пов'язано, насамперед, із полегшенням процедури розлучення. Неповні сім'ї. Найчастіше це сім'ї, які утримують жінки. Зростання кількості таких родин є наслідком зростання кількості розлучень, а також жінок, які народжують дітей поза шлюбом. Якщо у 1940 р. тільки 11 % всіх чорношкірих родин у США "очолювала" жінка-одиначка, то у 2011 р. їх було уже 58 % від загальної кількості. "Матері-одиначки" тепер не піддаються такій обструкції і зневазі, як колись.

Такий стиль життя сьогодні є цілком соціально прийнятним. Більшість жінок, які є самотійні і можуть самі себе матеріально забезпечити, не хочуть ставати у залежність від чоловіків тільки тому, що цього вимагають соціальні традиції нуклеарної сім'ї. Однак статистико-соціологічні дослідження свідчать, що більшість неповних сімей переживає значні труднощі: постійний брак часу, коштів, почуття самотності, відчуття відповідальності за долю дитини. Дослідження показують, що ймовірність дитячої злочинності у неповних сім'ях є удвічі вищою, ніж у повних. Що більше, діти із неповних сімей демонструють рівень розвитку нижчий від середніх показників, характерних для цього віку. Самотність. Самотні люди не становлять монолітної соціальної групи тому, що серед них є і неодружені, і розлучені, й овдовілі. Самотність — непостійний і неоднозначний статус. Між полюсами вільної і незалежної людини, і людини, яка знемагає від самотності є багато різних перехідних форм людей, які свідомо або внаслідок певних обставин залишилися самотніми.

Цікаво, що кількість неодружених і незаміжних зростає відповідно із підвищенням рівня освіти. Це особливо стосується жінок. Гомосексуальні пари. Гомосексуалізм — це надання переваги сексуальному партнерству із особою однієї статі. Згідно оцінок Інституту сексуальних досліджень Альфреда К. Кінсі, 5—6 % дорослого населення США має гомосексуальну орієнтацію. Очевидно таке співвідношення гомо і гетеросексуалів властиве не тільки для США. Останнім часом гомосексуалізм легалізували у більшості країн (найперше це сталося у США, штаті Іллінойс, у 1961 р.; на території колишнього Радянського Союзу, в тому числі й в Україні, де-факто це сталося після розпаду СРСР).

У деяких країнах дозволили навіть укладання шлюбу між представниками однієї статі. Дослідження Інституту Альфреда К. Кінсі показують, що лесбійки є більше схильними до тривалих зв'язків, ніж гомосексуалісти-чоловіки. Однак, якщо лесбійки, як і гетеро сексуальні пари, надають великого значення вірності у сексуальних стосунках, то гомосексуалісти-мужчини спокійно ставляться до зв'язків їхніх партнерів "на стороні". Гомосексуальні пари зазвичай приймають такі взірці сімейного життя, які існують серед гетеро сексуальних пар. Для них так само є істотним романтичне кохання, як і практичні аспекти сімейного побуту. Станом на 2015 р. у Нідерландах, у формально зареєстрованих гомосексуальних шлюбах перебувало 100 тис. осіб.

Кількість шлюбів такого роду значно зросла після того, як у грудні 2000 р. у цій країні було прийнято закон, який дозволяє гомосексуальним парам всиновлювати дітей. Тепер кожен п'ятий шлюб у Нідерландах — гомосексуальний, причому більшість осіб, які беруть гомосексуальний шлюб мають за собою досвід гетеро сексуального одруження. У Швеції сьогодні є понад 40 тис. дітей, родичі яких перебувають у гомосексуальному шлюбі. Комуна — це своєрідна форма розширеної сім'ї. Члени комун вважають, що йдучи в комуни, вони втікають від філістерства (святенництва), самотності, матеріалізму і лицемірства суспільства і його сімейної основи. Норми стосунків між членами окремих комун — різні. У багатьох комунах головним завданням вважається виховання дітей батьківським колективом. Є комуни у яких практикується груповий шлюб. Американський соціолог Артур Елліс, який досліджував комуни хіпі наприкінці 60-х рр. ХХ ст. відзначав, що всі вони є нестабільними. Це пояснюється насамперед тим, що майже неможливо віднайти чотирьох або більше дорослих людей, які зможуть жити у любові та гармонії. У комунах надзвичайно складно координувати щоденне життя так, щоб уникнути ревнощів і конфліктів. Існують також проблеми розподілу роботи і лідерства. Загалом, можемо констатувати, що традиційна модель нуклеарної сім'ї, коли чоловік заробляв гроші поза домом, дружина дбала про дім, а діти були залежними від батьків, сьогодні вже не є абсолютно домінуючою. Чи означає це, що нуклеарна сім'я зникає? Дехто вважає, що так і є. Інші схиляються до думки, що нуклеарна сім'я радше перебудовується, ніж занепадає. Зростає гуманізм, більше уваги приділяється розвитку особистості. Сім'я — жертва соціальних змін. Кожен етап у розвитку сім'ї пов'язаний із відмиранням одних і формуванням інших функцій, зі зміною як масштабів, так і характеру її соціальної діяльності. Однак, при усіх змінах, для суспільства відтворення населення є життєво необхідним, тому воно завжди культивуватиме певну форму сім'ї як механізм цього відтворення.

Тема 3. Психологія подружніх стосунків. Адаптація та сумісність партнерів.

1. Характеристика дошлюбного періоду. У психології сімейних відносин прийнято виділяти дошлюбний і передшлюбний періоди. До особливостей дошлюбного періоду відносять весь життєвий сценарій людини від народження до шлюбу. До передшлюбного періоду відносять взаємодію з шлюбним партнером до шлюбу. У передшлюбному періоді виділяють передшлюбне знайомство і передшлюбне залицяння. Зупинимося дещо детальніше на передшлюбному знайомстві. Статистичні дані свідчать про те, що переважна кількість знайомств відбувається в обстановці, віддаленій від реальності і супроводжуються «ефектом ореолу», оскільки молоді люди намагаються виглядати краще щодо зовнішнього вигляду, так і по відношенню до розповідей про себе і своїх міркувань про життя. Знайомство до шлюбу відрізняється не тільки за характером, але і за тривалістю. За даними досліджень існує пряма кореляція між тривалістю передшлюбного знайомства і успішністю і стабільністю шлюбних відносин. Статистичні дані свідчать про те, що найбільш стійкі шлюби складаються при тривалості передшлюбного знайомства від 1 до 3 років.

Як занадто короткий, так і занадто тривалий період є факторами ризику для стійкості шлюбних відносин. Короткий період передшлюбних відносин недостатньо інформативний і не сприяє достатньому пізнанню свого шлюбного партнера. Тривалий період веде до зменшення сексуальної привабливості, знижується інтерес і новизна міжособистісних відносин. Період залицяння, строго кажучи, не є стадією життєвого циклу сім'ї. Але від успішності його протікання залежить в результаті існування сім'ї, оскільки його кінцевою метою є укладання шлюбу. Для того щоб ця мета була досягнута, молоді люди повинні впоратися з такими завданнями: 1) Завдання встановлення інтимних відносин. Спочатку завдання досягнення інтимності постає як завдання встановлення близьких відносин з однолітками спочатку своєї статі як психологічно більш зрозумілого і близького. Його вирішення починається, як правило, ще в підлітковому віці, коли підліток стимулює ослаблення емоційного зв'язку з сім'єю, встановлюючи близькі відносини з однолітками. Як спосіб вирішення цього завдання виступає дружба, так як це перша самостійно обрана підлітком прихильність. 2) Завдання набуття навичок залицяння.

Період залицяння для молодих людей в сучасному суспільстві триває досить довго. Навчання залицянню починається, як правило, в підліткових гетерогенних групах, поступово переходячи до взаємодії в парах. Перші побачення виконують ряд важливих функцій: розвага, соціалізація, прояв статусу і його корекція, задоволення сексуальних потреб, встановлення товариських, відносин, вибір шлюбного партнера, інтимність. Якщо період

залицання триває занадто довго, ймовірність укладання шлюбу в результаті падає, що пояснюється тим, що складається і закріплюється певний життєвий стереотип. 3) Завдання оволодіння власною сексуальністю. Сексуальна поведінка в підлітковому або юнацькому віці носить чітко експериментальний характер. Це викликано і цікавістю, і бажанням сексуальної розрядки. Питання про нормальність своєї сексуальної поведінки, його рамок, етичності обов'язково викликає заклопотаність і переживання і у молодих людей. 4) Завдання визначення власного способу проживання життя.

Дана задача є однією з найбільш важко усвідомлюваних, так як період залицання може не закінчуватися шлюбом не тому, що людина не навчилася інтимності, нормам статево-рольової поведінки або не опанувала власну сексуальність, а тому, що вона не схильна мати сім'ю, і прагне до інших, альтернативних традиційному, стилів життя. 2. Функції дошлюбного періоду. Існують три найважливіші функції цього періоду, які, відповідно відбивають три основних та хронологічно послідовних етапи початку сімейному житті: 1) накопичення спільних вражень і переживань.

На цьому етапі створюється емоційний своєрідний потенціал наступної сімейному житті, запас почуттів. Здатність освіжати свої почуття зверненням до романтичного залицання, повертати у кожній із періодів шлюбу юнацьку захопленість одне одним одна із найважливіших умов сімейного життя. Це можливо, якщо спільні переживання враження виявляються істотно більшими і радісними. 2) дедалі більше глибоке впізнавання одне одного й паралельне уточнення і перевірка прийнятого рішення.

Під час впізнавання головним є здійснення довгострокового експерименту – активного планування умов та соціальні обставини, у яких виявляються необхідних наступної сімейному житті якості: покладливість, готовність до співпраці й компромісів, взаємодоповнюваність, толерантність, стриманість, спроможність до самовиховання. Бажаним на етапі впізнавання є знайомство будинками – не ті, що зобов'язують до шлюбу візити у сім'ї одне одного, а ті, що дозволяють побачити свого обранця за умов близьких до сім'ї. Чималу роль для пізнання одне одного мають значення і спільно пережиті труднощі, які дозволяють виявити здатність можливого обранця до подолання у шлюбі перешкод. 3) функція, відповідна останньому етапу передшлюбного знайомства, – це проектування сімейному житті. Головним є означення й узгодження укладу майбутньої сім'ї. Найбільш прогресивної і максимально відповідної сучасних умов є: егалітарна сім'я, передбачає цілковите дерегулювання та справжнє рівноправність його й дружини. Цей тип сім'ї передбачає: ретельний і скрупульозний опис прав і обов'язків подружжя; високу культуру спілкування, повагу особистості іншого, взаємоінформованість і конфіденційність у взаєминах. 3. Проблема мотивації, що сприяє вступу до шлюбу. У сучасній психології розрізняють три мотивації на шлюб: - мотивація на сам факт шлюбу. Головна рушійна сила в цьому випадку - намір укласти шлюб.

Часом це відбувається під впливом інших при реалізації гасла "Пора!". При цьому інша людина є лише засобом для виконання заповітного бажання - одружитися або вийти заміж. І в загальному неважливо, який саме партнер поруч. Важливо, щоб був і не заперечував проти укладення шлюбу. Якщо такої людини поруч немає - всі сили витрачаються на її пошуки. Самі по собі такі дії не пофарбовані в негативні тони. У багатьох випадках шлюб стартує саме з цієї позиції, і люди, що мали серйозну потребу в сімейній самореалізації, довго і щасливо, у всякому разі благополучно живуть у шлюбі. Проблеми виникають, коли згодом зустрічається людина, яка здатна викликати сильне почуття. Такий варіант навіть не розглядається як психологічна зрада: адже внутрішня переконаність свідчить, що законний чоловік був всього лише засобом; - мотивація на певний тип шлюбу. У цих випадках діють більш впевнені люди, вони орієнтуються на такого партнера, який здатний здійснити їхні мрії. У давні часи для жінки ознакою успішного заміжжя був шлюб з капітаном далекого плавання, артистом, дипломатом.

Для юнака - шлюб з дочкою відомих людей, начальників. У нинішні часи символом успішного заміжжя є шлюб з іноземцем або іноземкою, багатою людиною, фотомоделлю. Сам по собі цей факт не несе негативного забарвлення. Проблеми виникають, якщо порівняльні вибори можуть відбуватися в житті багато разів: завжди можна знайти когось ще кращого; - мотивація на певну людину. В цьому випадку обранець сприймається як конкретна реальна людина, з усіма слабкостями і недоліками. Звичайно, можуть зустрітися і краще і красивіше, але це нічого не змінює.

Це був свідомий вибір з установкою на прийняття певної людини. 4. Позитивні та негативні дошлюбні фактори. Вивчення передшлюбних відносин стало підставою для виділення дошлюбних факторів ризику. До них відносять: - ранній вік наречених (у нас такий вік негласно вважають для чоловіка до 20 років, для жінки до 18 років); - пізній вік (для Заходу таким віком є: для чоловіка - 40-45 років, для жінки - 30-35 років, для нас: для чоловіка - 30-32 роки, для жінки - 25-27 років); - перевищення віку дружини щодо віку чоловіка; - наявність у дружини вищої освіти; - міського походження; - гетерогенність статусу; - соціально-демографічна різниця в походженні; - відсутність братів і сестер у дружини; - відсутність сестер у чоловіка; - несталі відносин до шлюбу; - негативне ставлення батьків до шлюбу; - дуже короткий або занадто тривалий період знайомства; - дошлюбна вагітність; - наявність друзів протилежної статі. Крім цих, виділяють групу позитивних факторів, вплив яких підвищує ймовірність успішних і гармонійних стосунків у шлюбі.

До них відносять: - вищу освіту у чоловіка; - оптимальну тривалість передшлюбних відносин (від 1 року до 3 років); - "теплі" стосунки до шлюбу; - подібні риси характеру (крім домінування і суперництва); - наявність рольових очікувань і їх збігу і узгодженість; - наявність спільних друзів майбутньої сімейної пари; - згода батьків на шлюб і їх позитивна оцінка наміченого союзу.

Тема 4. Поняття батьківства у психології. Усвідомлене батьківство.

1. Психолого-педагогічні моделі дитячо-батьківських відносин Сім'я є первинною малою соціальною групою, найближчим середовищем формування особистості, сім'я впливає на потреби, соціальну активність і психологічний стан людини. Розглянемо кілька теоретичних підходів до розуміння ролі й змісту батьківсько-дитячих відносин, сформульованих різними психологічними школами.

О.Г.Силаєва пропонує їх у вигляді «ідеальних» моделей правильних, успішних взаємин батьків і дітей. Під моделлю О.Г.Силаєва та інші вчені розуміють більш-менш цілісне уявлення про те, як повинні будуватися ці відносини; тобто це ряд принципів, яких варто дотримуватися батькам, щоб виховати дитину «добре». Виділяючи, три групи підходів до сімейного виховання, автори умовно їх назвали: психоаналітична, біхевіористська, гуманістична моделі, автори дотримуються наступної схеми: • теоретичні витоки, психологічні теорії, що лежать в основі даного погляду на сутність батьківсько-дитячих взаємин; • представники напряму, автори програм по «вихованню» батьків, книг, тренінгів і т.п. ; • ключові поняття; • основні завдання, головні цілі, які повинні мати на увазі батьки як провідні особи сімейного виховання; • методи виховання і конкретні методичні прийоми впливу на поведінку і особистість дитини, запропоновані авторами даного напрямку; • особливі моменти, на які вважають за потрібне звернути пильну увагу розробники спрямування; характерні особливості поведінки дітей, які необхідно враховувати батькам, або принципово важливі труднощі, і т.д. 2. «Психоаналітична» модель сімейного виховання У класичному психоаналізі Зігмунда Фрейда впливу батьків на психічний розвиток дитини відводиться центральне місце.

У перші роки життя дитини батьки (і особливо мати) - це ті особи, з якими пов'язані найважливіші ранні переживання. Звичайні повсякденні дії батьків по догляду за дитиною мають важливий психологічний ефект. Саме перші три стадії розвитку особистості мають ключове значення. Спілкування з батьками в ранні роки, їх вплив на способи вирішення типових вікових протиріч, конфлікти і невдачі адаптації позначаються згодом, виявляються характерними проблемами вже у дорослої людини.

Негативний дитячий досвід приводить до інфантилізму, егоцентричності, підвищеної агресивності, що становить особистісні передумови до ускладнень в реалізації власної батьківської ролі, до неприйняття власної дитини. Американський психолог Ерік Еріксон розглядав становлення особистості людини протягом усього його життя від народження до смерті. Виходячи спочатку з психоаналітичних посилок, він

прийшов до висновку про більш раціональної адаптації людини до соціального оточення, про необхідність для кожного індивіда вирішувати, швидше, не психосексуальні, а психосоціальні конфлікти, долати життєві труднощі. При цьому в ранні роки людина відчуває істотний вплив з боку сім'ї, а пізніше - з боку більш широкого соціального оточення: сусідів, однокласників, школи та інших соціальних інститутів, культурних і історичних умов. Широке визнання отримала точка зору Еріха Фромма на роль матері і батька у вихованні дітей, на особливості материнської та батьківської любові. Материнська любов безумовна: дитина любимо просто за те, що він є.

Це пасивне переживання, материнської любові не потрібно домагатися. Сама мати повинна мати віру в життя, не бути тривожною, тільки тоді вона зможе передати дитині відчуття безпеки. Батьківська любов здебільшого - це обумовлена любов, її потрібно і, що важливо, можна заслужити досягненнями, виконанням обов'язків, порядком в справах, відповідністю очікуванням, дисципліною. Ключові поняття програми виховання з психоаналітичної точки зору: прихильність, безпеку, встановлення близьких взаємин дітей і дорослих, створення умов для налагодження взаємодії дитини і батьків в перші години після народження.

У роботах педагога-психоаналітика Дональда Вудса Віннікота головна увага приділяється профілактичній роботі з батьками, виробленню у них правильних базисних установок. Мова не йде про якусь суворой системі, скоріше, навпаки, - це поради батькам, збентеженим книжковою мудрістю і численністю новітніх педагогічних рекомендацій. Батькам пропонується більше довіряти «інтуїтивної мудрості», бути природними, але послідовними і передбачуваними. Принциповими автор вважає такі питання: • безпека дитини (зовнішня з боку світу і внутрішня, особистісна); • ревності до братів і сестер; • моменти переходів дитини з однієї ситуації розвитку в іншу (з родини в дитячий сад, в школу); • інфантильні звички, які пропонується розглядати як підпірки в складних ситуаціях і не викорінювати їх, а з'ясовувати причини затримки розвитку; • підліткові провокації (крадіжки, поведінкові порушення) як перевірка надійності батьківського контролю і нагляду, який ще затребуваний. Представник психоаналітичної педагогіки Крістіан Бютнер розглядає не тільки традиційну для психоаналізу сферу сімейного виховання, але співвідношення сімейного та інституційного виховання, зокрема зростаючий вплив відеофільмів, мультфільмів, ігор, індустрії іграшок і т. П. Хоча важко говорити про якесь остаточне рішення цього хвилюючого багатьох батьків питання, але сама його постановка в умовах Появи абсолютно нових іграшок (типу «тамагочі»), захоплень («покемономанія») дуже актуальна.

Коріння трансактного аналізу, розробленого Еріком Леннардом Берном, йдуть в психоаналітичні теорії особистості. Автор підкреслює, що трансактний аналіз зробив багато для уточнення мови психоаналітичних теорій. Так, він розрізняє три стани «Я»: дитина, дорослий і батько - як способи сприйняття дійсності, аналізу одержуваної інформації та реагування.

Всі три начала в особистості людини, по Берну, розвиваються поступово і у взаємодії з навколишнім соціальним середовищем. Коли члени сім'ї спілкуються між собою, можливі три основних типи взаємодій: • доповнюють трансакції, при яких комунікація відбувається як би на одному рівні; • пересічні (перехресні) трансакції, при яких стану сторін не відповідають один одному; • приховані трансакції, при яких інформація при спілкуванні передається в прихованій формі. Автор підкреслює, що ключ до зміни поведінки дитини лежить у зміні взаємовідносин між дитиною і батьками, у зміні способу життя сім'ї. 3. «Біхевіористична» модель сімейного виховання Коріння цього напряму йдуть в біхевіористичну психологію (Джон Бродес Уотсон, Беррес Фредерик Скіннер).

Основний ухил в моделі робиться на техніку поведінки і дисципліну дитини. Експериментальне вивчення появи нових форм поведінки у «живого шматочка м'яса, здатного давати невелику кількість простих реакцій», дозволило Дж. Уотсону і іншим біхевіористам прийти до висновку про те, що психіка людини має мінімум вроджених компонентів, її розвиток залежить в основному від соціального оточення і умов життя, тобто від стимулів, що поставляються середовищем. Серед розглянутих як безпосереднє оточення дитини, обстановка, що складається з конкретних життєвих ситуацій, які в свою чергу складаються з наборів різних стимулів і можуть бути розкладені на ланцюжки подразників. Зовнішні, середовищні впливи визначають зміст поведінки дитини, характер його розвитку. Звідси головне - особлива організація оточення дитини. Уотсон підкреслює необхідність наукового підходу до виховання.

Радикальний представник біхевіоризму Б. Скіннер визнавав два основних типи поведінки: респондентне (як відповідь на знайомий стимул) і оперантне, яке визначається і контролюване результатом, наступним за ним. Таким чином, на думку Скіннера, свободи волі особистості не існує, поведінка окремої людини знаходиться під контролем соціального оточення. Розроблений ним метод послідовних наближень, або формування, заснований на підкріпленні поведінки, коли воно стає схоже на бажане (жетонна система винагороди). Роджер Сіре використовував психоаналітичні поняття (придушення, регресія, проєкція, ідентифікація) і принципи теорії навчання для аналізу впливу батьків на розвиток дитини. Він розглянув формування психологічної залежності немовляти від матері в діадичній взаємодії, складання різних форм залежної поведінки (пошук позитивного і негативного уваги, прагнення до постійного підтвердження, дотик, присутність поруч і ін.), А пізніше - в дошкільному і шкільному віці - етапи подолання дитячих варіантів залежності. Мати і батько виступають як основні підкріплюють посередники, що виявляють поведінку, яке необхідно змінити, що допомагають засвоїти більш зрілі форми поведінки. Альберт Бандура - необіхевіорист, представник соціально-когнітивного напрямку у вивченні особистості, відповідаючи на питання про механізми соціалізації, особливу роль відводив навчанню за допомогою спостереження, наслідування, імітації, ідентифікації і шляхом моделювання.

Для нього батьківське поведіння - переважно модель для вилучення деяких спільних рис, правил поведінки, зразок для наслідування дитини в спробах вибудувати власну поведінку. Підкріплення необхідне для збереження поведінки, що виникла на основі наслідування. 4. «Гуманістична» модель сімейного виховання Один з найбільш відомих підходів до розуміння виховання в сім'ї розроблений Альфредом Адлером, автором індивідуальної теорії особистості, яка іноді розглядається як попередник гуманістичної психології. За А. Адлером, людина - істота соціальна, розвиток особистості розглядається в першу чергу через призму соціальних відносин.

У теорії особистості, розробленої А. Адлером, підкреслюється, що у кожної людини є вроджене почуття спільності (тобто природне прагнення до співпраці), а також прагнення до досконалості, в якому реалізується унікальність особистості і творчі властивості людського « я ». Фундамент особистості, або стиль життя, закладається і міцно закріплюється в дитинстві, заснований на зусиллях, спрямованих на подолання почуття неповноцінності, на компенсацію і вироблення переваги.

Основними поняттями сімейного виховання, за Адлером, є: рівність, але не тотожність між батьками і дітьми як в області прав, так і в області відповідальності; співробітництво; природні результати. Послідовником А. Адлера був педагог Рудольф Дрейкурс, який розвинув і конкретизував погляди вченого, запровадив практику консультацій та лекцій для батьків. Завдання виховання батьками своїх дітей він бачив в: • повазі унікальності, індивідуальності і недоторканності дітей з самого раннього віку; • розумінні дітей, проникненні в їх образ мислення, умінні розбиратися в мотивах і значення їх вчинків; • виробленні конструктивних взаємин з дитиною; • знаходженні власних прийомів виховання з метою подальшого розвитку дитини як особистості. При вирішенні конкретних завдань психолог пропонує дотримуватися таких принципів: невтручання батьків у конфлікти між дітьми; рівну участь всіх членів сім'ї в домашніх справах; розуміння кожним членом сім'ї того, що він сам відповідальний за порядок у своїй кімнаті і своїх речах.

У руслі уявлень Адлера і Дрейкурса знаходиться програма вироблення позитивної дисципліни дітей, яку розробили педагоги Д. Нельсен, Л. Лотт і Х.С. Гленн. Основні ідеї виховання, на їхню думку, полягають у наступному: • контроль батьками власної поведінки; • визнання права на власне життя - і для батьків, і для дитини; • підтримання почуття гідності і поваги до себе і дитини; • перспективна мета виховання - формування здорової самооцінки і життєвих навичок дітей. Ключові поняття даної системи виховання - співпраця, співучасть; творчий гнучкий підхід щодо різних дітей; емоційна чесність; атмосфера любові, заохочення, підбадьорення. У США і в інших країнах популярна модель сімейного виховання Т. Гордона, що отримала назву «Тренінг ефективності батьків» (ТЕБ).

На її основі створені авторські варіанти психотренінгів, наприклад, американськими психологами Дж. Байярд і Р. Байярд, російськими - Ю.Б.

Гіппенрейтер, В. Рахматшаєвою, які ми також будемо використовувати при описі даної моделі. Основу поглядів Т. Гордона на сімейне виховання становить феноменологічна теорія особистості Карла Ренсома Роджерса, який вірив в початкову здатність людини до добра і досконалості. К. Роджерс стверджував, що людині властиві потреба позитивного ставлення, яка задовольняється, коли дитина відчуває підтримку і любов з боку оточуючих, і потреба самоповаги, яка розвивається в міру задоволення першої потреби. Умовою здорового розвитку дитини є відсутність протиріччя між Я ідеальним (уявлення про те, як тебе люблять) і Я реальним (дійсним рівнем любові).

Найважливішими поняттями є прояв щирих, справжніх почуттів (і позитивних, і негативних) усіма членами сім'ї; безумовне прийняття своїх почуттів і почуттів близьких; відданість своєму внутрішньому Я. На думку К. Роджерса, для позитивної взаємодії з дітьми батькам необхідно три основні вміння: чути, що дитина хоче сказати батькам; висловлювати власні думки і почуття доступно для розуміння дитини; благополучно вирішувати спірні питання, так щоб результатами були задоволені обидві конфліктуючі сторони. Ю.Б. Гіппенрейтер представила модифікацію моделі сімейного виховання Т. Гордона з урахуванням закономірностей психічного розвитку, відкритих в російській психології. «Уроки спілкування» батька з дитиною включають в себе такі теми: що таке безумовне прийняття, як можна і потрібно надавати допомогу дитині, як слухати дитину, як ставитися до почуттів батьків, як вирішувати конфлікти і підтримувати дисципліну. Головні ідеї сімейного психотерапевта Вірджинії Сатир пов'язані з розумінням сім'ї як центру формування нових людей, тому потрібно вчитися бути батьками. Ключові поняття, якими користується автор: сім'я вдала, успішна і проблемна; складність сімейного взаємодії; сімейна система відкрита і закрита; батько-лідер і батько-бос. На думку В. Сатир, батьківсько-дитячі відносини повинні будуватися за законами ефективного особистісного спілкування. Батько повинен бути не начальником, а лідером, який покликаний навчити дитину загальним способам самостійного вирішення проблем. Виховання повинно бути направлено на вироблення у дитини найцінніших інтелектуальних особистісних якостей: унікальності, чуйності, сили, сексуальності, участі, доброти, реалістичності, відповідальності, самостійності, розважливості.

Тема 9. Психологія сімейного виховання

Батьківське ставлення. Типи і стилі батьківського виховання Дитячо-батьківські відносини у родині за А.Я. Варга, характеризуються: 1. Якість емоційного зв'язку. 2. Мотиви виховання і батьківства. 3. Рівень залучення батьків у відносини. 4. Задоволення потреб дитини. 5. Стиль спілкування і взаємодії з дитиною. 6. Соціальний контроль. 7. Ступінь стійкості і послідовності дитячо-батьківських відносин.

Вплив сім'ї на розвиток дитини:

1. Сім'я як основа почуття безпеки. Відносини прихильності важливі не тільки для майбутнього розвитку взаємин - їх безпосередній вплив сприяє зниженню почуття тривоги, що виникає у дитини в нових або в стресогенних ситуаціях.

2. Моделі батьківської поведінки. Діти зазвичай прагнуть копіювати поведінку інших людей і найбільш часто тих, з ким вони знаходяться в самому близькому контакті.

3. Сім'я і придбання життєвого досвіду. Вплив батьків особливо велике тому, що є для дитини джерелом необхідного життєвого досвіду. Запас дитячих знань багато в чому залежить від того, наскільки батьки забезпечують дитині можливість займатися в бібліотеках, відвідувати музеї, відпочивати на природі.

4. Дисципліна і формування поведінки. Батьки впливають на поведінку дитини, заохочуючи або засуджуючи певні типи поведінки, а також застосовуючи покарання або допускаючи прийнятну для себе ступінь свободи в поведінці дитини.

5. Спілкування в сім'ї. Спілкування в сім'ї дозволяє дитині виробити власні погляди, норми, установки, і ідеї. Виділяють п'ять видів батьківської влади, що характеризує відносини між дитиною і дорослими в сім'ї. Влада авторитету в сім'ї характеризується стосунками між дитиною і дорослими, які формуються під впливом поваги батька / батьків до носія соціально схвалюється поведінки (авторитету).

Влада винагороди в сім'ї виражається в винагороду дитини за соціально схвалювані (очікуване) поведінку і покарання - за соціально засуджує поведінку. Влада закону в сім'ї базується на єдиній формі позаособистісної влади, коли носієм і виявляють правил поведінки для дитини є дорослі члени сім'ї, батьки. Влада примусу в сім'ї будується на основі авторитарних методів виховання і жорсткого контролю над поведінкою дитини. Влада експерта в родині - на основі соціальної або професійної компетентності батьків в тій чи іншій діяльності. Як правило, в структурі батьківського ставлення виділяють емоційний, когнітивний, і поведінковий компоненти.

Р.В. Овчарова розкриває дані поняття наступним чином: 1) Когнітивна складова містить уявлення про різні способи і форми взаємодії з дитиною, знання і уявлення про цільові аспекти цих взаємин, а також переконання в пріоритетності тих напрямків взаємодії з дитиною, які реалізують батьки. 2) Емоційна складова включає оцінки та судження про різні типи батьківського відносини, а також домінуючий емоційний фон, що супроводжує поведінкові прояви батьківського відносини. 3) Поведінкова складова являє собою форми і способи підтримки контакту з дитиною, форми контролю, виховання взаємовідносинами шляхом визначення дистанції спілкування.

Типи батьківського відношення (за Карабановою): 1. Безумовно емоційне прийняття (любов і прихильність «незважаючи ні на що»). 2. Умовне емоційне прийняття дитини (любов, обумовлена досягненнями, достоїнствами, поведінкою дитини). 3. Амбівалентне емоційне ставлення - поєднання позитивних і негативних почуттів. 4. індіферентне ставлення: байдужість, емоційна холодність. В основі такого ставлення - несформованість материнської позиції, інфантильність і особистісна незрілість самого батька. 5. Приховане емоційне відкидання (ігнорування, емоційно негативне ставлення до дитини). 6. Відкрите емоційне відкидання.

А.С. Співаковська вводить поняття «батьківська позиція», розуміючи під цим сукупність батьківських установок. Автор дає таке визначення цього терміна: «реальна спрямованість, в основі якої лежить свідомо або несвідомо оцінка дитини, що виражається в способах і формах взаємодії з дітьми». Батьківські позиції як сукупність установок батьків у взаємодії з дитиною існують в трьох планах: емоційному, когнітивному, поведінковому. Оптимальна батьківська позиція повинна відповідати трьом основним вимогам: адекватності, гнучкості (динамічності) і прогностичності. Розглянемо дані вимоги докладніше. Адекватність - ступінь орієнтування батьків в сприйнятті індивідуальних особливостей дитини, його розвитку, співвідношення якостей, об'єктивно властивих дитині, і якостей, видимих і усвідомлюваних батьками. Гнучкість (динамічність) батьківської позиції розглядається як готовність і здатність змінити стиль спілкування, способів впливу на дитину в міру його дорослішання і в зв'язку з різними змінами умов життя родини. Динамічність відображає ступінь рухливості батьківських позицій, здатність до змін форм і способів взаємодії з дітьми. Ригідна позиція - це вироблені в сім'ї способи впливу, які роками застосовуються по відношенню до вже змінилися дітям. Форма взаємодії з дитиною в цьому випадку не залежить від ситуації і його віку. Це відноситься до форм покарання, контролю за поведінкою, використання мовних штампів.

4. Роль батька і матері в сімейному вихованні Позитивна роль батька у ранньому дитинстві (Г. Крайг): 1. батьки відіграють помітну роль у формуванні своєї дитини в ситуаціях, коли йому неясно, як вести себе в даний момент; 2. батьки, які чуйно реагують на сигнали дитини і швидше стають значущими фігурами в дитячому світі, швидше за проявляють себе як дієві посередники соціалізації; 3. коли дитина стає старше, батько перетворюється для нього в важливу рольову модель; 4. батько може

виступати в ролі вболівальника дитини і захисника його успіхів. Відсутність батька або його неправильну поведінку впливає на дітей по-різному, але завжди має негативні наслідки (невпевненість в собі, надмірна жорстокість, проблеми з ідентифікацією своєї статевої ролі, проблеми у взаєминах з однолітками. Роль матері. Згідно А. Адлеру, в ідеалі мати проявляє справжню любов до своєї дитини - любов, зосереджену на його добробут, а не на власному материнському марнославстві. Її ніжність до чоловіка, до інших дітей і людям в цілому служить рольовою моделлю для дитини, який засвоює завдяки цим зразком широкого соціального інтересу, що в світі існують і інші значущі люди, а не тільки члени сім'ї. Якщо ж вона вважає за краще виключно свого чоловіка, уникає дітей і суспільства, її діти будуть відчувати себе небажаними і обдуреними, і потенційні можливості прояву їх соц інтересу залишаться нереалізованими.

Будь-яка поведінка, що зміцнює в дітях почуття, що ними нехтують і не люблять, призводить їх до втрати самостійності і нездатності до співпраці. А.І. Захаров пише про несприятливі моменти взаємодії матері з дитиною: негнучкий і гіперсоціалізований стереотип; прагнення домінувати в сім'ї і вихованні; установка на сувору дисципліну в стосунках з дітьми, недооблік їх індивідуальності; освіту надцінних ідей про можливість нещастя з ними, завищена опіка; заперечення спонтанної дитячої активності, рідкісна ласка і посмішки в стосунках з дітьми; контроль кожного кроку, рання соціалізація; зайва дистанція у відносинах з дітьми. 5. Роль прабатьків і сіблінгів у процесі соціалізації дитини На будь-якому рівні взаємодії відбувається вплив з боку прабатьків на процес формування сімейної ідентичності онуків шляхом трансляції певних цінностей, традицій, звичаїв, практик, що характерні для цієї сім'ї.

Цей процес відбувається за допомогою виконання певних функцій прабатьками: виховний – вплив (або його відсутність) прабатьків на духовний, моральний, етичний та естетичний, релігійний розвиток особистості; рекреаційна – підтримка онуків на емоційному рівні; побутова – нагляд та догляд за онуками; економічна – економічна підтримка; господарська – виконання функцій домогосподарки/домогосподаря в сім'ї; дозвілля – організація та проведення спільного з онуками дозвілля; консолідує/роз'єднує – зміцнення або послаблення внутрішньосімейних зв'язків між її членами; функція соціального контролю – формування та підтримка правових та моральних норм, використання санкцій за порушення норм стосунків між поколіннями, членами в сім'ї; формування сімейної ідентичності – трансляція сімейних звичаїв, традицій, цінностей, практик тощо від прабатьків до онуків. Не менш важлива і роль сіблінгів у розвитку дитини. Відносини між сіблінгами (сімейна сіблінгова підсистема) є значущими не тільки для самих братів і сестер, а й сім'ї в цілому.

Тема 10. Моделі психологічного супроводу батьківства.

Відповідно до теоретичної літератури можна виділити основні мішені, на які важливо звертати увагу при роботі із сім'ями, які мають проблемних дітей, серед яких – несприятливі зовнішні обставини, нестача педагогічної компетенції батьків, проблеми комунікації, труднощі особистісного функціонування, дисфункційні патерни сімейної системи, порушення сімейної організації, сімейна криза, порушена адаптація, помилки батьківського ставлення та виховання. Фундамент розробленої нами концепції психологічного супроводу сім'ї, яка має проблемну дитину, визначають такі складові: Система супроводу, що означає професійну діяльність, яка має певні компоненти, зв'язки, механізми функціонування та умови для реалізації, спрямована на створення соціально-психолого-педагогічних умов для успішного навчання і розвитку кожного члена ядерної і розширеної сім'ї незалежно від рівня їх здібностей і життєвого досвіду.

Метод супроводу – активний гуманістичний, системний, динамічний вплив на розвиток суб'єктів з метою виявлення порушень у функціонуванні та надання кваліфікованої комплексної підтримки для успішного розвитку особистості в сім'ї як системі у різних ситуаціях мікро- та макросоціальної взаємодії. Процес супроводу – спеціально організована цілеспрямована робота, яка сприяє позитивній адаптації до життя всіх членів сім'ї та містить систему заходів, для функційного життя людини у сімейному середовищі, які допомагають родині у прийнятті рішень в складних ситуаціях життєвого вибору. Суть психологічного супроводу – створити умови для прийняття суб'єктом оптимальних рішень в різних ситуаціях сімейного та життєвого вибору. Ситуація життєвого вибору – множинні проблемні ситуації, за допомогою вирішення яких суб'єкт визначає шлях позитивного розвитку. Усі суб'єкти супроводу – рівноправні учасники цього процесу. Основа супроводу сім'ї – віра у внутрішні сили суб'єкта, навчання вибору, створення орієнтаційного поля позитивного розвитку. Усіх суб'єктів супроводу можна віднести до двох основних груп: «основні» і «додаткові». Основним суб'єктом супроводу є сім'я, яка має проблемну дитину, як цілісна система. «Додатковими» суб'єктами супроводу є розширена сімейна система, суспільство та ін.

Фактично, суб'єктом супроводу є сім'я, яка має проблемну дитину, і її соціальна мережа різного рівня. Технологія реалізації психологічного супроводу сім'ї з проблемною дитиною здійснюється за допомогою надання комплексних взаємопов'язаних і взаємообумовлених заходів, організаційно-методичною основою яких є цілеспрямований, поетапний процес, представлений різними методами і прийомами, обумовлений знаннями індивідуальних особливостей, які здійснюються з метою забезпечення

оптимальних соціально-психологічних умов для збереження психологічного здоров'я сім'ї. Основна мета психологічного супроводу – це загальне формулювання того, чого необхідно досягти в результаті супроводу – процесу соціалізації, який забезпечує особистісну та міжособистісну гармонізацію, розвиток творчого потенціалу та пошук перспектив подальшого розвитку особистості. Виходячи із вищезазначеної мети, визначаємо основні завдання психологічного супроводу, які являють собою конкретний опис того, що учасники можуть зробити, або знання, яких вони набудуть у результаті супроводу. Вони формулюються ясно і однозначно:

1. Визначення напрямів і необхідних умов індивідуального розвитку учасників психологічного супровідного процесу. Системне відстеження (діагностика) психологічного статусу та динаміки психічного розвитку у процесі супроводу.

2. Створення комплексної програми психологічного супроводу (планування). Складання гнучких моделей організації процесу, які можуть трансформуватися залежно від психологічних особливостей.

3. Надання допомоги (профілактика) в їх особистісному розвитку.

4. Корекція, що передбачає певну систему та складається із взаємопов'язаних блоків моделі психологічного супроводу: тестування; спостереження; анкетування; опитування.

5. Розробка критеріїв ефективності діяльності учасників процесу, аналіз результатів моніторингу розвитку особистісних параметрів.

Завдання також передбачають знання, уміння і навички, які учасники супроводу можуть отримати. Знання: що таке сім'я; поняття сім'ї як системи; відмінності між функційною та дисфункційною сімейною системою; поняття псевдофункційної сім'ї; функціонування сім'ї на рівні трьох підсистем: шлюбної, батьківської, сиблінгової; сімейні ролі, функції, установки, сценарії тощо. Вміння: зможуть пояснювати, що таке психологічний супровід і який його вплив на сімейне функціонування; визначати основні помилки сімейного та особистісного функціонування; формулювати подальші позитивні кроки особистісних та сімейних змін. Навички: зможуть відрефлексовувати; давати ціннісні судження; дотримуватися встановлених правил сімейної та особистісної поведінки тощо.

Виходячи із завдань, визначаємо найголовніші принципи психологічного супроводу:

1. Етапність: включає різні етапи, кожен з яких є послідовним та взаємодоповнюючим і допомагає багатогранно вивчити особистість з метою подальшого виведення відповідних критеріїв психологічного, соціального розвитку.

2. Наступність: об'єктивний необхідний зв'язок між новим і старим у процесі розвитку, який є фактором відтворення соціального статусу й потенціалу сім'ї, закономірною умовою цілісності та ефективності процесу розвитку і виховання, визначає логіку та послідовність становлення особистості на всіх вікових етапах.

3. Системність: розробка сукупності заходів, необхідних для реалізації взаємозалежного розвитку як окремої особистості так і розвитку сім'ї в цілому.

4. Комплексність: розробка окремих пов'язаних між собою елементів, що забезпечують досягнення підцілей, здійснюються відповідно до загальної мети.

5. Нормалізація: психологічно-педагогічні заходи та підходи, прийнятні в суспільстві, які сприяють максимальному наближенню способу життя сім'ї, яка має проблемну дитину, до способу життя сімей здорових дітей.

6. Інформаційно-методична допомога: психолого-педагогічна підтримка родини з проблемною дитиною (лекції, конференції тощо з проблем навчання, виховання, взаємодії в сім'ї).

7. Мультиmodalність: вивчення сім'ї на трьох рівнях: соціальному, індивідуальному, екологічному.

8. Науковість: використання результатів наукових досліджень для розробки стандартів та критеріїв надання психологічного супроводу; реалізація позитивних практик психологічної роботи з сім'ями.

Психологічний супровід характеризується етапністю, яка включає в себе:

1. Комплексну діагностику, виведення первинного психолого-педагогічного діагнозу.

2. Інформаційну просвіту батьків, психологічне консультування членів ядерної сім'ї.

3. Психотерапевтичну роботу в ядерній сім'ї, як системі на рівні шлюбної, батьківської та сиблінгової підсистем; залучення до психолого-педагогічної роботи членів розширеної сімейної системи.

Функції психологічного супроводу: освітня, діагностична, корекційна. Форми реалізації психологічного супроводу: індивідуальна та групова. Основний напрям психологічного супроводу спрямований на членів ядерної та розширеної сімейної системи, що має дитину з проблемами у розвитку, які одночасно являються ініціаторами запиту на психологічні послуги і помічниками в реалізації цих послуг.

В якості основних характеристик психологічного супроводу виступають його процесуальність, пролонгованість, недирективність, заглибленість у реальне повсякденне життя людини або родини, особливі відносини між учасниками цього процесу. Процесуальний аналіз психологічного супроводу особистості чи сім'ї передбачає виділення його динаміки.

До методів психологічного супроводу входять анкетування; бесіда; тестування; проєктивний метод; мінілекції; сімейна гра. Умови ефективності психологічного супроводу: вивчення та врахування потреб і досвіду учасників супроводу, психологічних особливостей та стилів навчання (репродуктивний, творчий, емоційно-ціннісний); забезпечення міцного засвоєння учасниками необхідної нової інформації, яка виступатиме основою для формування в них нових сімейних навичок та моделей поведінки;

формування у учасників емоційно-позитивного ставлення до засвоєваних знань, навичок і моделей поведінки та установки на їх подальше втілення і реалізацію; забезпечення активної діяльності всіх учасників, орієнтованої на безпосереднє відпрацювання запланованих навичок і моделей поведінки в умовах, що імітують сімейну діяльність. Ефективність супроводу являє собою рефлексивний процес, період осмислення результатів діяльності супроводу щодо вирішення тієї чи іншої проблеми або є стартовим у проектуванні спеціальних методів попередження і корекції інших проблем. Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок. Отже, психологічний супровід включає в себе систему організаційних, діагностичних, навчальних і розвиваючих заходів, характеризується: системністю, етапністю, динамічністю й гнучкістю, варіативністю, результативністю.

Психологічний супровід сім'ї, яка має проблемну дитину визначається методом, процесом, суттю поняття, технологією, метою, завданнями, принципами, функціями, формами реалізації, механізмами, методами. Подальша наша робота буде спрямована на аналіз результативності моделі психологічного супроводу, диференціації сильних та неефективних його процесів, виділення позитивного досвіду з метою подальшого застосування в роботі із сім'ями, які мають проблемних дітей.

Лекція №5

Тема: Психологічні особливості девіантного батьківства

1. Поняття девіантного батьківства
2. Поняття та види девіантного материнства
3. Поняття девіантного татківства в психології
3. Фактори, що впливають на формування батьківства

Список використаних джерел

1. Беляева М. А. Девиантное родительство в контексте репродуктивной культуры современной семьи / М. А. Беляева // Знание. Понимание. Умение. – 2012. – № 3. – С. 207–212.
2. Кучманіч І.М. Усвідомлене батьківство : навчально-методичний посібник / І. М. Кучманіч. – Миколаїв : Іліон, 2017. – 192 с.
3. Пастухова М. В. Психологические аспекты проблематики девиантного отцовства / М.В. Пастухова // Женщина в российском обществе. - 2011. - № 2. - С. 88-93.
4. Новикова Е.В. Глубинные детерминанты девиантного материнства / Е.В. Новикова, В.С. Зенцова // Практична психологія та соціальна робота. - 2013. - № 11. - С. 58 – 63.
5. Овчарова Р. В. Родительство как психологический феномен: учебное пособие / Р.В. Овчарова. - М.: Московский психолого-социальный институт, 2006. - 496 с.
6. Островська Н.О. Основні складові соціально-педагогічної діяльності щодо формування усвідомленого батьківства молоді / Н.О. Островська // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка [педагогічні науки] / гол. ред. В.С. Курило. - Луганськ, Вид-во "ЛНУ імені Тараса Шевченка", 2012. - №16 (251). - С.115-122.

1. Поняття девіантного батьківства

Девіантне батьківство – це біосоціальне явище, що характеризується небажанням або нездатністю (фізичною, психічною, психологічною, педагогічною, економічною) індивіда виконувати по відношенню до рідних, прийомних або всиновлених дітей батьківські функції відповідно до соціокультурних та правових норм [1].

Існують такі форми девіантного батьківства: як раннє материнство, відмова від дітей і асоціальна багатодітність. При таких формах спостерігається відсутність передбачення соціальних наслідків народження дітей і нездатність індивіда (сім'ї) свідомо контролювати свою репродуктивну поведінку, адекватно підкріплюючи біологічне батьківство соціальним.

2. Поняття та види девіантного материнства

Девіантне материнство – це поведінка матері, яка не сприяє збереженню здоров'я дитини, а, навпаки, порушує і перешкоджає нормальному процесу її розвитку.

В.Й. Брутман, Г.Г. Філіппова, С.О. Кашапова виокремили наступні характеристики жінок, неготових до материнства:

- емоційна та психологічна незрілість, низький рівень толерантності до стресу, нестриманість афектів;
- неготовність до шлюбу, пов'язаної з емоційною нестійкістю, егоцентризмом, прагненням до незалежності;
- зосередженість на власних проблемах, переживання несправедливості та нестачі любові;
- невирішеність дитячих та підліткових конфліктів, емоційна залежність від матері;
- неповна власна сім'я, відсутність чоловіка;
- в сімейній історії є прояв девіантного материнства;
- порушення дитячо-материнських стосунків (недостатньо добра мати).

У період вагітності та народження дитини, неготовність до материнства можна виокремити за такими критеріями (Р.Г.Апресян, Д.В.Віннікот, М.А. Хазанова, О.В.Баженова, Л.П. Бевз, В.І. Філіппова):

- ігнорування симптомів вагітності;
- відсутність прив'язаності;
- психологічна пригніченість, низький емоційний фон жінки при згадці про дитину;
- неприйняття, відторгнення власної дитини, незадоволення її потреб;
- відсутність материнського піклування за дитиною, а також організації і регуляції впливів зовнішнього середовища;
- агресія по відношенню до дитини;
- нерозуміння матір'ю вікових фізіологічних та психологічних особливостей дитини;
- неадекватність образу «Я-мати» у структурі образу Я жінки (жінка знецінює себе у ролі матері).

Девіантне материнство - це неусвідомлений спосіб покарання дитини за невдачі в особистому житті жінки, за її невирішені внутрішні проблеми зі значущими людьми у її житті (О.В. Новікова, В.С. Зенцова).

3. Поняття девіантного татківства в психології.

Питання ролі батька не вивчено у психології. Гостро постає питання девіантної поведінки батька у сім'ї. Р.В. Манеров виокремлює наступні форми девіантного татківства:

- вихід з сім'ї;
- відмова від спільного проживання з дружиною (жінкою) і власною дитиною;
- насильство над дитиною;
- байдужість до дитини.

Чинники виникнення :

- егоцентризм;
- інфантильність;
- сексуальна нерозбірливість чоловіків;
- несформована матриця батьківської поведінки.

4. Фактори, що впливають на формування батьківства

Спираючись на положення Б. Ф. Ломова про те, що рівневий аналіз психологічного утворення дозволяє розглядати його організовану цілісність, розкрити багатовимірність явища, варто визначити систему чинників, формуючих батьківство. Р. В. Овчарова виокремлює наступні рівні систем факторних впливів:

- макросистема, або рівень суспільного впливу;
- мезосистема, або рівень впливу батьківської сім'ї;
- мікросистема, або рівень власної сім'ї;
- індивідуальний рівень, або рівень конкретної особистості.

Лекція №6

Тема: Психологія материнства та татківства

1. Феномен материнства у психології.
2. Психологічна готовність до материнства.
3. Становлення материнської потребнісно-мотиваційної сфери поведінки у процесі онтогенезу.
4. Феномен татківства в сучасному світі.
5. Поняття татківства в психології.
6. Фактори, що впливають на формування батьківської ролі.
7. Структура й розвиток батьківства.

Список використаних джерел

1. Алмазова О.В. Современное отцовство: теоретико-практический анализ участия отцов в воспитании детей младенческого и раннего возраста / О.В. Алмазова, А.В. Ильиных // Специальное образование. — 2015. — № 2 (38). — С. 5 – 16.
2. Борисенко Ю.В. Психология отцовства [Текст] / Ю.В.Борисенко. – Москва - Обнинск: «ИГ-СОЦИН», 2007. – 220 с.
3. Кон И.С. Отцовство как социокультурный институт / И.С. Кон // Педагогика. – 2005. – № 9. – С. 3 –16.
4. Кучманіч І.М. Усвідомлене батьківство : навчально-методичний посібник / І. М. Кучманіч. – Миколаїв : Іліон, 2017. – 192 с.
5. Павлов И.В. Психология отцовства : обзор исследований и некоторые выводы о современном состоянии проблемы / И.В. Павлов // Перинатальная психология и психология родительства. – 2008. – №4. – С. 78 – 95.
6. Овчарова Р.В. Психология родительства: [учебн. пособие для студ. высш. учебн. заведений] / Р.В. Овчарова. – М. : Издательский центр "Академия", 2000. – 496 с.
7. Филиппова Г.Г. Психология материнства / Г.Г. Филиппова. – М., 2002. – 240 с.
8. Шнейдер Л.Б. Семейная психология: учебное пособие для вузов / Л.Б.Шнейдер. – [2-е изд.]. – М.: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2006. – 768 с.

1. Феномен материнства у психології

У науці існує низка визначень поняття «*материнство*», як-от:

✓ унікальний психологічний феномен, що має фізіологічні механізми, еволюційну історію, культурні та індивідуальні особливості. Материнство не забезпечується тільки вродженими механізмами: материнське ставлення містить у собі біологічне прагнення до материнства, перетворене інтеріоризованими соціальними нормами;

✓ психосоціальний феномен, який варто розглядати у двох площинах: материнство як забезпечення умов для розвитку дитини; материнство як частина особистісної сфери жінки (Г. Г. Філіппова);

✓ материнство – це потребнісно-мотиваційна сфера особистості жінки, яка має філо- та онтогенетичну історію, орієнтована на задачу народження і виховання дитини (Г. Г. Філіппова);

✓ материнство – варіант батьківської сфери поведінки (як складової частини репродуктивної сфери), властивий жіночій статі, який набуває особливого значення у ссавців (етологічний підхід).

У представлених визначеннях материнства простежується 2 домінантні напрями:

✓ материнство біологічно зумовлений феномен, який заломлюється крізь призму соціокультурних норм;

✓ материнство має велике значення для життя та розвитку дитини; частина особистісної сфери жінки, одна із її ролей.

2. Психологічна готовність до материнства.

У концепції С. Ю. Мещерякової психологічна готовність до материнства розглядається як специфічне особистісне утворення, стрижнем якого є суб'єкт-суб'єктна орієнтація по відношенню до ненародженої дитини. Вона формується під впливом біологічних і соціальних чинників і, з одного боку, має інстинктивну основу, а з іншої — виступає як особливе особистісне утворення.

Основними складовими структури психологічної готовності до материнства є:

- особливості комунікативного досвіду, отриманого в дитинстві;
- переживання жінкою вагітності, у тому числі ставлення до дитини, що ще не народилась;
- орієнтація на стратегію виховання і догляду за немовлям. Про характер раннього комунікативного досвіду, отриманого майбутньою матір'ю у процесі спілкуванні з близькими дорослими, можна судити по афектних слідах, залишених у її перших спогадах про себе, свої прив'язаності, батьків, їх стилі виховання.

3. Становлення материнської потребнісно-мотиваційної сфери поведінки у процесі онтогенезу

Вчені-психологи зауважують, що материнство в жінки розвивається ще до того моменту, як вона завагітніє та народить дитину. Д. Віннікотт уважав, що здатність жінки «бути достатньо хорошою матір'ю» формується під впливом численних факторів. Серед них найважливішими є: досвід взаємодії з власною матір'ю, гра (в тому числі в «доньки-матері»), взаємодія з маленькими дітьми в дитинстві, а також у процесі власної вагітності і материнства. Д. Віннікотт зазначав, що жінка не може навчитися материнству ні з книг, ні від патронажних сестер, ні від лікарів. Специфіка реалізації материнської ролі більшою мірою залежить від власного досвіду дитинства. Важливим є також спостереження дівчини за іншими батьками, за їх стосунками з дітьми. Крім того, процес догляду маленької дівчини за

ляльками, а також за молодшими братами й сестрами зумовлює розвиток її материнства [3]. У Китаї існує така приказка: дівчинка не стане хорошою матір'ю, якщо не любитиме своєї майбутньої дитини з дитинства. Маємо на увазі, що ще з дитинства дівчинка готується стати матір'ю і розвиває власну материнську ідентичність.

Оскільки материнство розвивається впродовж онтогенезу жінки, розглянемо основні його етапи та чинники.

1. Батьківська сім'я.

2. Взаємостосунки з власною матір'ю.

3. Ігрова діяльність (із 4 до 7 років).

4. Етап няньчення (з 4,5 - 5 років до статевого дозрівання).

5. Диференціація мотиваційних основ материнської та статевої сфери (підлітковий вік і період юнацтва – 12 - 17 років).

6. Взаємодія жінки з власною дитиною.

Отже, онтогенез материнства – це тривалий процес, упродовж якого відбувається засвоєння, розширення та апробація уявлень, знань та навичок материнської ролі жінки. Цей процес розпочинається ще з народження майбутньої мами (деякі дослідники вказують навіть на важливість пренатального періоду розвитку). Впродовж онтогенезу дівчини формується та корегується образ материнства. Остаточне прийняття (або неприйняття) материнської ролі відбувається після народження в процесі взаємодії з власною дитиною.

4. Феномен татківства в сучасному світі

Вивчення проблеми батьківства в психології є однією з актуальних і водночас малодосліджених проблем. Це пов'язано з тим, що в сучасному суспільстві відбувається трансформація уявлень про роль чоловіка в сім'ї та батька у вихованні дитини.

Варто зауважити, що в наукових джерелах із психології батьківства останнім часом активно вживають термін «татківство» на позначення чоловічої позиції. Загалом в українській мові батьком або татом називають чоловіка, який має дітей. Слово «батько» походить від праслов'янського «bata», «batja» і означає виконання чоловіком певної ролі в сім'ї. Ця роль полягає у вихованні власних (або прийомних) дітей, а також моральній, матеріальній та суспільній відповідальності за них. Крім того, в українській мові вживаним є слово «тато» на позначення цієї ж ролі чоловіка. Таке ж слово існує або існувало в інших слов'янських мовах: з російської - *тата, тятя* (діалект, застаріле); з болгарської – *táto, tate*; з сербохорватської - *táta*; зі словенської – *táta*.

До Петра I вживали російський варіант «тятя» – аналог українського слова «тато». Слово «папа» ввійшло до російської мови з французької за часів Катерини II. Таким чином, на позначення батьківської ролі чоловіка з давніх-давен вживали слово «тато». Вважаємо, що вживання в сучасній українській мові слова «татківство» (як похідного від слова «тато») підкреслить батьківську позицію чоловіка в межах сім'ї. Термін «батьківство» може використовуватись у двох значеннях: як специфічна

чоловіча роль щодо виховання власних дітей; у сенсі реалізації жінкою і чоловіком виховної функції в межах сім'ї. Відповідно застосування терміну «татківство» допоможе уникнути плутанини та увиразнить чоловічу роль.

5. Поняття татківства в психології

Татківство – це категорія психології особистості, яка відбиває основні етапи розвитку особистості чоловіка. Вона складається із комплексу інтегральних, соціальних та індивідуальних характеристик, що виявляються на всіх рівнях життєдіяльності людини: емотивно-аксеологічному, когнітивному і операціональному. Татківство включає в себе оцінювальний компонент і необхідність виконання наступних функцій: захисної (годувальник і захисник); презентативної (персоніфікація влади, відповідальний за дисципліну); ментальної (приклад для наслідування); соціалізуючої (наставник у позасімейній громадській діяльності та взаєминах; транслятор соціальних норм; фігура, яка забезпечує зв'язок поколінь) (Ю. В. Борисенко, А. Г. Портнова).

6. Фактори, що впливають на формування батьківської ролі

Становлення батьківської ролі обумовлено низкою факторів. Вчені зазначають, що в формуванні ролі матері значну роль відіграють як біологічні, так і соціальні чинники. Натомість у процесі становлення ролі батька вирішальна роль належить саме соціальним факторам.

Систематизація факторів, які впливають на формування батьківської ролі, відбувається за різними моделями. Так, Р. В. Овчарова запропонувала модель трьох рівнів формування уявлень про батьківську роль у чоловіка: рівень суспільства, рівень власної сім'ї чоловіка та індивідуальний (особистісний) рівень.

У результаті узагальнення досліджень можна виокремити **групи факторів**, які детермінують становлення батьківської ролі чоловіка (А. В. Андрейко, Ю. В. Борисенко, І. В. Павлов, Р. Д. Парк, А. Г. Портнова та ін.).

1. Макросистемні (культурні та соціальні) фактори

Культурні фактори – це вплив культури певного суспільства на становлення татківства через систему культурних цінностей, ідеалів, релігійних уявлень і вірувань тощо.

Соціальні фактори – це система взаємин, в яких знаходиться чоловік із народження і які впливають на його уявлення про себе як про батька. Насамперед, це вплив соціальних інститутів (ЗМІ, школа).

2. Мікросистемні фактори

Ця група факторів уключає безпосередній вплив найближчого оточення, значущих інших на становлення ролі батька. До мікросистемних належать такі фактори:

3. Індивідуальні фактори

Ця група факторів стосується впливу особистісного чинника на уявлення про специфіку татківської ролі. До індивідуальних факторів належать: ставлення; переконання; мотивація батьківства; вік чоловіка, коли він став батьком тощо.

7. Структура й розвиток батьківства

Татківство – складний психосоціальний феномен. Відповідно в психології виокремлюють різні підходи до його структури.

До структури батьківства включено наступні компоненти:

- ✓ **потребнісно-емоційний**, що включає біологічні, соціальні аспекти мотивації, потребу в контакті, емоційні реакції, переживання тощо;
- ✓ **операціональний** – обізнаність, навички (операції) по догляду за дитиною й спілкування з нею;
- ✓ **ціннісно-смісловий** – ставлення тата до дитини, його екзистенційні переживання.

Крім того, до структури татківства входить інтегральний наскрізний компонент – **оцінювальний**, який уключає: 1) самооцінку як елемент Я-концепції (прийняття або неприйняття ролі, раціональна й емоційна оцінка себе як батька і своєї дитини); 2) соціальну оцінку оточуючих (існуючі в суспільстві соціальні стереотипи щодо виконання ролі та вимоги). Соціальна оцінка є базою для формування власної оцінки, оскільки через соціальні стереотипи формується образ Я-ідеального. Оцінювальний компонент є інтегральним через вплив на інші компоненти структури татківства.

Лекція №7

Тема: Особливості дитячо-материнських стосунків

1. Материнсько-дитячі взаємостосунки в контексті розвитку дитини.
2. Поняття та типи прив'язаностей.
3. Типологія матерів та наслідки їх впливу на розвиток дитини.

Список використаних джерел

1. Боулби Дж. Создание и разрушение эмоциональных связей / Джон Боулби; пер. с англ. В. В. Старовойтова. – 2-е изд. – М. : Академический проект, 2004. – 232 с.
2. Бурменская Г.В. Привязанность ребенка к матери как основание типологии развития / Г.В. Бурменская // Вестник Московского университета. – Сер. 14. Психология – 2009. – №4. – С.17 – 31.
3. Клауд Г. Фактор матери / Генри Клауд, Джон Таунсенд; пер. с англ. – 6-е изд. испр. и перераб. – М. : Триада, 2013. – 320 с.
4. Кучманіч І.М. Усвідомлене батьківство : навчально-методичний посібник / І. М. Кучманіч. – Миколаїв : Іліон, 2017. – 192 с.
5. Максименко О.В. Фрустрация потребностей, конфликт и психологическая защита ребенка в ситуации нарушенного материнского отношения/ О.В. Максименко // Родители и дети. Психология взаимоотношений / Под редакцией Е.А. Савиной, Е.О. Смирновой. – М., 2003. – С. 167 – 187.
6. Новоженев Ю. И. Филетическая эволюция человека : монография / Ю. И. Новоженев. – Изд. второе. – Екатеринбург : Банк культурной информации, 2005. – 123 с.

1. Материнсько-дитячі взаємостосунки в контексті розвитку дитини

Вчені вважають, що саме ранній життєвий досвід дитини становить підґрунтя для її подальшого розвитку. Важлива роль у розвитку дитини, особливо у перші її роки, належить матері. Психологи наголошують, що в перші роки життя дитина нібито «поглинає» маму. Через неї дитині передаються традиції, культура, засоби виживання тощо. Крім того, стосунки із матір'ю є джерелом найбільш сильних емоційних переживань, оскільки саме вона задовольняє численні потреби дитини. Саме це створює між дитиною і матір'ю абсолютно особливі афективні стосунки.

Загалом дитині важливо задовольнити потреби в таких сферах:

- ✓ біологічній – забезпечення умов для життя, виживання (наявність певного середовища, їжа тощо);
- ✓ соціальній – потреба в соціальному контакті, засвоєнні соціальних ролей;
- ✓ індивідуальній – становлення власного «Я», індивідуалізація.

Генри Клауд та Джон Таунсенд визначили **5 важливих** потреб дитини (крім фізіологічних), які має задовольняти мати.

1. Безпека.

2. Емоційне спілкування («живі» емоції).

3. Довіра.

4. Почуття приналежності.

5. Потреба в любові.

2. Поняття та типи прив'язаностей

Поняття прив'язаності психологи тлумачать по-різному, залежно від концепцій та теорій. Наведемо декілька визначень, які введено до наукового обігу. Отже, **прив'язаність** – це:

- ✓ тісний емоційний зв'язок між двома людьми, що характеризується взаємною увагою, чуйністю і бажанням підтримувати близькі стосунки;

- ✓ одна з найважливіших соціально-психологічних якостей;

- ✓ тривалий зв'язок між двома людьми, який не залежить від їхнього місцезнаходження і є джерелом їхньої емоційної близькості;

- ✓ базова (життєво необхідна) потреба в стійких, позитивних стосунках із найближчим оточенням, що безпосередньо пов'язана з нормальним розвитком емоційної сфери;

- ✓ потреба в тривалих, глибоких взаєминах, за яких партнери підтримують, допомагають, залежать один від одного, але водночас і забезпечують один одному певну свободу.

Спільною рисою в трактуваннях окресленого феномена є те, що завжди йдеться про емоційний зв'язок між двома особами, який забезпечує гармонійне фізичне та психологічне життя.

Отже, в загальному розумінні, **прив'язаність** – це почуття близькості, засноване на глибокій симпатії до будь-якої іншої людини (об'єкта прив'язаності) з метою досягнення відчуття комфорту і захищеності.

Загалом теорія прив'язаності виникла з клінічної практики. Її засновники – Дж. Боулбі та М. Ейнсворт були клінічними психологами. Вчені вважали, що прив'язаність – це природна необхідність, яка виникає в системі «мати-дитина» та покликана забезпечити задоволення потреб і виживання покоління. Загальновідомо, що дитина людини найбільш не пристосована до життя відразу після народження. Саме тому їй життєво необхідно забезпечувати і підтримувати близькість із дорослими шляхом певних моделей поведінки.

Дж. Боулбі та його послідовники зазначали, що **прив'язаність** – це складна система, до якої входять: 1) когнітивні компоненти (певні образи й уявлення, пов'язані з матір'ю); 2) емоційні реакції (на адресу матері), які сигналізують про потреби дитини та процес їх задоволення; 3) власне поведінкові реакції дитини – плач, усмішка, наближення, слідування, чіпляння тощо [1].

Оскільки перші зв'язки з іншою людиною виникають ще в дитячому віці, природно, що в центрі уваги психологів знаходиться досвід стосунків, отриманий у ранньому дитинстві.

Результати досліджень у медицині (фізіології) засвідчують, що розвиток прив'язаності матері до дитини після пологів обумовлений трьома важливими чинниками.

1. **Присутність дитини.** Це змінює рівень гормонів у крові матері (естрогенів, прогестерону, тестостерону і пролактину), які стимулюють у

жінки материнську поведінку. При розлученні матері й новонародженого рівень відповідних гормонів змінюється, внаслідок чого у жінки може розвиватися стресова реакція.

2. **Тілесний і емоційний контакт** між матір'ю і дитиною в перші 36 годин після пологів. Це забезпечує адекватну гормональну відповідь організму матері та сприяє формуванню прив'язаності між ними.

3. **Грудне вигодовування.** Годування грудьми забезпечується гормоном пролактином, який стимулює вироблення ендорфінів (дають фізіологічну підтримку розвитку прив'язаності).

Розрізняють первинну та вторинну прив'язаність. **Первинна прив'язаність** до матері (або особи, яка здійснює догляд за немовлям) у більшості людей виникає в ранньому дитинстві. Якщо первинний об'єкт прив'язаності створює умови для розвитку в дитини безпеки, в подальшому дитина без ускладнень встановлює **вторинні прив'язаності** з іншими людьми: вчителем, однолітками, партнерами тощо. М. Ейнсворт стверджувала: чим менш надійним є зв'язок із матір'ю, тим більше дитина схильна стримувати своє прагнення до інших соціальних контактів.

Основні положення теорії прив'язаності за Дж. Боулбі

- Зрозуміти людську поведінку і механізми її розвитку можна через аналіз основного (первинного) середовища адаптації (тобто в системі «мати-дитина»). Саме ці стосунки є визначальними у формуванні певних патернів поведінки.

- Існують певні моделі поведінки, які сприяють встановленню прив'язаності: жести та сигнали (плач, посмішка, белькотіння, чіпляння, слідування тощо). Вони забезпечують і підтримують близькість дитини до опікуна. Ці моделі поведінки мають інстинктивну природу, зумовлені еволюційно як певна соціобіологічна модель, що спрямована на виживання людського роду.

- Формування прив'язаності сприяє створенню «внутрішньої робочої моделі» близьких стосунків: дитина усвідомлює себе через ставлення до неї матері й сприймає мати як джерело ставлення до себе.

- Формування прив'язаності в немовлят відбувається через піклування дорослого. Для встановлення прив'язаності важливо задоволення потреб дитини, позитивна взаємодія з нею та безумовне прийняття з боку дорослого.

- Біологічним підґрунтям для розгортання механізмів прив'язаності є гормональні зрушення, які спостерігаються у матері після пологів. Ці гормональні зміни зумовлюють виникнення чутливого періоду для розвитку ранньої прив'язаності між дитиною і матір'ю (бондінг) і впливають на подальші стосунки в діаді «мати-дитина».

- Прив'язаність як здатність формувати тривалі близькі стосунки поширюється на подальше життя людини. Дж. Боулбі зауважував, що «прив'язаність – це роман, довжиною в життя». Сформована прив'язаність (її

якість) у ранньому віці безпосередньо впливає на подальші успіхи людини в сімейному житті, професійні досягнення, спілкування тощо [9].

Прив'язаність у дитини розвивається впродовж дитинства. Дж. Боулбі виокремлював у цьому процесі фази, які мають певні вікові межі (таблиця 3.1.).

Марі Ейнсворт продовжила подальші дослідження Дж. Боулбі. Відомо, що вона тривалий час (близько 40 років) працювала його асистенткою. М. Ейнсворт та її студенти спостерігали за дітьми та їхніми матерями впродовж року (балтиморське дослідження). Коли дітям виповнилось 12 місяців, М. Ейнсворт провела експеримент, який у психології назвали «Незнайома ситуація». Ідея проведення саме такого експерименту базувалась на твердженні Дж. Боулбі: «Для того, щоб розуміти зв'язок між матір'ю та дитиною, варто з'ясувати реакції дитини на розлуку з матір'ю».

Експеримент М. Ейнсворт тривав 20 хвилин і складався з наступних етапів:

1. Маму з дитиною запрошували до ігрової кімнати. Там їх залишали на певний час, щоб дитина могла звикнути.

2. Як тільки дитина звикала та починала цікавитись іграшками, у кімнату заходила незнайомка (привітна аспірантка).

3. Далі мати виходила з кімнати і залишала дитину з незнайомою людиною.

4. Через певний час мати знову заходила до кімнати, а асистентка – виходила.

5. Далі мати знову виходила з кімнати і залишала вже тепер дитину наодинці.

6. Через певний час до дитини заходила асистентка.

7. Наприкінці експерименту в кімнаті з'являлася мама, а незнайомка виходила.

М. Ейнсворт спостерігала за поведінкою дітей у кімнаті через скло й оцінювала її за 4 критеріями:

1. Сепараційна тривожність (поведінка дитини, коли з кімнати виходить мама).

2. Готовність дитини досліджувати кімнату та цікавитись іграшками.

3. Тривога, пов'язана з присутністю незнайомої людини.

4. Поведінка дитини після повернення мами до кімнати.

У результаті експерименту було виокремлено 3 типи прив'язаності: надійна безпечна, небезпечна прив'язаність унікаючого типу і небезпечна прив'язаність амбівалентного типу. Згодом М. Мейн із колегами виокремили ще дезорганізовану прив'язаність.

Сучасні науковці активно досліджують феномен прив'язаності. Деякі результати досліджень підтверджують базові положення теорії Дж. Боулбі. Втім у деяких розвідках значно розширено розуміння феномена і розкрито його різні аспекти відповідно до галузі та напряму дослідження.

Основні положення теорії прив'язаності (Дж. Боулбі, В. Віффен, С. Джонсон, П. Шейвер).

1. Прив'язаність як вроджена рушійна сила. Пошук і підтримка контакту зі значущим іншим – це вроджена, первинна потреба людини, яка є актуальною впродовж її життя. Відповідно залежність (явище, яке було патологізоване в нашій культурі) є природною для індивіда, оскільки спонукає його на пошук близькості.

2. Надійна залежність доповнює автономію. Згідно з теорією прив'язаності, немає такого явища як абсолютна незалежність від інших або повна залежність. Розрізняють ефективну або неефективну залежність. Надійна залежність є необхідною умовою для розвитку автономії та впевненості в собі. Бажання бути незалежною з'являється у дитини тільки тоді, коли її потреба у залежності задоволена (Г. Ньюфелд).

3. Прив'язаність забезпечує почуття безпеки. Контакт із фігурами прив'язаності – це вроджений механізм виживання. Присутність певних об'єктів прив'язаності в житті людини (батьки, партнери, друзі тощо) сприяє виникненню відчуття комфорту та безпеки. Натомість відчуття недоступності діти (і дорослі також) переживають як дистрес.

4. Прив'язаність забезпечує «надійну базу» (або «відправну точку»). Надійна база, або відправна точка – це впевненість суб'єкта в тому, що значущий дорослий (з яким вже сформувалася прив'язаність) у будь-яких ситуаціях буде чуйним та надасть підтримку. Наявність такої бази допомагає людині адаптуватись у світі, адекватно реагувати на будь-які зміни, обумовлює когнітивну відкритість для сприйняття нової інформації.

5. Зв'язок ґрунтується на емоційній доступності та чуйності. Емоційний зв'язок вибудовується за умов доступності та чуйності об'єкта. Фігура прив'язаності може бути присутня фізично, водночас вкрай «емоційно недоступною» для дитини. Дистрес сепарації виникає, коли об'єкт оцінюється як недоступний (тобто немає емоційного відгуку на сигнали від суб'єкта). Важливим моментом є те, що в контексті прив'язаності будь-яка реакція (навіть негативна – гнів, злість тощо) є більш бажаною, ніж її відсутність. Якщо взагалі немає реакції, то це розцінюється як наступне повідомлення від об'єкта прив'язаності (на символічному рівні): «Твої сигнали не мають значення. Між нами немає зв'язку. Ти для мене не значущий».

6. Страх і невизначеність активізують потребу в прив'язаності. У стресових і травмуючих ситуаціях активізується пошук близькості з іншою значущою людиною, оскільки виникає сильний афект. Пошук (або повернення) людини, яка може втішити, зарадити – є необхідною умовою для подолання складної ситуації.

7. Процес сепарації викликає дистрес. Депресія – це природна реакція на втрату емоційного зв'язку з об'єктом прив'язаності. Етапи її виникнення: сигнали прив'язаності не спонукають до емоційного відгуку з боку об'єкта – суб'єкт починає демонструвати реакції гніву, обурення з метою звернути на себе увагу – з'являється депресія і відчай – кульмінацією є виникнення відчуженості від об'єкта прив'язаності.

8. Реакції прив'язаності. Залежно від сформованого типу прив'язаності, реакції на об'єкт можуть коливатися у межах двох полюсів – «тривога-відсторонення».

• **Особи з надійною безпечною прив'язаністю** впевнені в контакті та підтримці з боку об'єкта. Тому такі люди характеризуються: відкритістю до нової інформації та здатністю критично її засвоювати; готові до компромісних стосунків, здатні переглядати та переосмислювати власні переконання; можуть звертатися за підтримкою та допомогою до інших.

3. Типологія матерів та наслідки їх впливу на розвиток дитини

У сучасній психологічній літературі існує низка підходів щодо класифікації деструктивних материнсько-дитячих стосунків. Серед найбільш розповсюджених можна виокремити наступні:

- класифікація міжособистісних стосунків **К. Естес**, в основу якої покладено жіночі образи з казок: «мати-квочка», «зломлена-мати», «мати-дитина», «сильна мати»;
- типи матерів із різними установками за **О. І. Захаровим**: «Царівна Несміяна», «Снігова королева», «Спляча красуня», «Квочка», «Вічна дитина»;
- матері з різними стилями поведінки, виокремлені **А. Варгою**: спокійна, тривожна, впевнена і власна та мати, що тужить;
- деструктивні типи матерів за **Г. Клаудом та Дж. Таунсендом**. Вчені висвітлюють особливості побудови взаємостосунків матерів різних типів із дитиною та вплив на їх подальший розвиток.

Розглянемо більш детально класифікацію, запропоновану американськими психологами-практиками – Генрі Клаудом та Джоном Таунсендом.

3.1. «Мама-привид» («холодна мати»). Такий тип спостерігається в ситуації фізичної та/або психологічної відсутності матері в житті дитини.

3.2. Мати, яка руйнується від сильних емоцій («порцелянова лялька»). Такі матері люблять свої дітей, втім не можуть витримувати їх сильних негативних емоційних переживань.

3.3. Мати – володар ситуації, контролююча мати («мама-бос»). Стосунки між матір'ю такого типу та дитиною вибудовуються за принципом: «Завжди підкоряйтесь авторитету матері».

3.4. Неприймаюча мати («Мати – мисливиця за трофеями»).

Матері такого типу гіпертрофовано сприймають позитивні якості дитини, її досягнення. Водночас вони не приймають негативні та слабкі сторони дитини. Таким чином, фруструється потреба дитини в цілісності та прийнятті цієї цілісності.

3.5. Созалежна мати. У таких матерів не сформовано навичку приймати самостійність дитини.

Лекція №8

Тема: Взаємини між батьком та дитиною

1. Мотивація татківства.
2. Вплив особистості батька на розвиток дитини.

Список використаних джерел

1. Алмазова О.В. Современное отцовство: теоретико-практический анализ участия отцов в воспитании детей младенческого и раннего возраста / О.В. Алмазова, А.В. Ильиных // Специальное образование. — 2015. — № 2 (38). — С. 5 – 16.
2. Андрейко А.В. Батьківство як психологічний феномен // Наукові записки Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України / За ред. Академіка С.Д. Максименка. – К. : Міленіум, 2006.– Вип. 29. – С. 57 – 63.
3. Бевз Г.М. Зміна уявлень про батьківство в чоловіків після народження дитини / Г.М. Бевз, Д.В. Трачук // Науковий вісник Херсонського державного університету, 2015. – Вип.6. – С. 124 – 134.
4. Борисенко Ю.В. Психология отцовства [Текст] / Ю.В.Борисенко. – Москва - Обнинск: «ИГ-СОЦИН», 2007. – 220 с.
5. Кон И.С. Отцовство как социокультурный институт / И.С. Кон // Педагогика. – 2005. – № 9. – С. 3 –16.
6. Кучманіч І.М. Усвідомлене батьківство : навчально-методичний посібник / І. М. Кучманіч. – Миколаїв : Іліон, 2017. – 192 с.
7. Павлов И.В. Психология отцовства : обзор исследований и некоторые выводы о современном состоянии проблемы / И.В. Павлов // Перинатальная психология и психология родительства. – 2008. – №4. – С. 78 – 95.
8. Рахманова В.К. Первый опыт отцовства и отношение к своему отцу / В.К. Рахманова // Психологическая наука и образование. – 2008. – №4. – С. 48-55.
9. Смыслов Д.А. Отцовство как общественный и социально-психологический феномен / Д.А. Смыслов, И.В. Доценко // Ученые записки Российского государственного социального университета. – 2011. – № 7 (95). – С. 133–137.
10. Токарева Ю.А. Феномен современного отцовства / Ю. А. Токарева, М. В. Носкова, Е. А. Свеженцева. – Екатеринбург: УГМУ, 2014. - 284 с
11. Черногузова В.А. Влияние отца на воспитание и развитие ребенка [Электронный ресурс] / В.А. Черногузова, О.И. Максимцева // СОГБУ «Центр психолого-медико-социального сопровождения детей и семей. – Смоленск, 2014. – Режим доступа: <http://cpms-smol.ru/parents/370-vliyanie-ottsa-na-vozpitanie-i-razvitierebenka>. - Дата обращения: 05.12.16. – Название с экрана.

1. Мотивація татківства

Мотивація татківства – це психічний стан чоловіка, що спонукає його до досягнення певних особистих цілей через народження дітей. Репродуктивна мотивація складається з низки мотивів, які можуть бути

усвідомленими, частково усвідомленими або неусвідомленими. **Мотив** – це системне утворення, яке визначає стан готовності до початку дії. У мотиві відбувається свідоме відображення майбутнього на підставі використання досвіду минулого.

Виокремлюють 2 види мотивації: конструктивну (ефективну) та деструктивну (неефективну).

Конструктивна мотивація (адекватна, ефективна, зріла тощо) характеризується тим, що провідну роль у бажанні мати дитину відіграє почуття любити і прагнення піклуватися про неї. У такому випадку дитина для батька є цінністю, її сприймають як індивідуальність.

Деструктивна мотивація (неадекватна, неефективна тощо) спостерігається в ситуаціях, коли дитина стає засобом статеворольової, вікової, особистої або соціальної самореалізації; способом утримання партнера; досягнення певного соціального статусу; компенсації проблем у власних дитячо-батьківських стосунках. У такому контексті за допомогою дитина відбувається досягнення інших значущих цілей чоловіка.

2. Роль батька в житті дитини

Вчені вважають, що вплив тата на дитину індивідуальний у кожній конкретній ситуації й більшою мірою залежить від особистості самого чоловіка та внутрішньосімейного контексту. Крім того, індивідуальні властивості чоловіка (рівень маскулітності, інтелекту, емоційності тощо) впливають на розвиток дитини менше, ніж характер взаємин у дитячо-батьківській системі.

Е. Фромм розрізняв батьківську та материнську любов. Учений зауважував, що батьківська любов у порівнянні з материнською є більш «вимогливою» та умовною. Татківська любов не є вродженою, формується впродовж перших років життя дитини й має бути завойована нею.

Вчені виокремлюють певні періоди дитинства й сфери розвитку дитини, де зафіксовано вплив батька на особистість дитини.

1. **Вплив батька на розвиток дитини в пренатальний період**
2. **Розвиток емоційно-когнітивної сфери дитини під впливом батьківської фігури**
3. **Значення батька в розвитку особистісних характеристик дитини**
4. **Вплив батька на розвиток гендерної ідентичності**
5. **Функція батька в моторному розвитку дитини**
6. **Місце батька у стосунках в підсистемі «мати-дитина»**

Тема: Психологічний супровід: поняття, мета, особливості

3. Поняття психологічного супроводу в психології.
4. Повідна мета психологічного супроводу.
5. Основні принципи психологічного супроводу.
6. Основні компоненти психологічного супроводу.

Список використаних джерел

1. Кучманіч І.М. Усвідомлене батьківство : навчально-методичний посібник / І. М. Кучманіч. – Миколаїв : Іліон, 2017. – 192 с.
2. Марковская И.М. Тренинг взаимодействия родителей с детьми / И. М.Марковская. – СПб: ООО Издательство «Речь», 2000. – 150 с.
3. Мушкевич М. І. Моделі організації психологічного супроводу сімей, які мають проблемних дітей / М.І. Мушкевич // Психологія: реальність і перспективи. – 2017. – Вип.8. – С.188-192. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/prp_2017_8_44.
4. Овчарова Р.В. Психологическое сопровождение родительства / Р.В. Овчарова. — М.: Изд-во Института Психотерапии, 2003. – 319 с.
5. Осухова Н. Г. Психологическая помощь в трудных и экстремальных ситуациях : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Н. Г. Осухова. – 2-е изд., испр. – М. : Издательский центр «Академия», 2007. – С. 173-212.
6. Пузь І.В. Особливості психологічного супроводу жінок під час вагітності / І. В. Пузь // [Електронний ресурс] // Актуальні проблеми психології: Психологія особистості. Психологічна допомога особистості. /За ред. С.Д. Максименка, М.В. Папучі. – К., 2011. – Т.11, Вип. 4. – С. 178-185.
7. Швецова М.Н. Понятие и сущность социально-психологического сопровождения / М.Н. Швецова. – Режим доступу: <http://mosi.ru/ru/conf/articles/shvecova-mn-ponyatie-i-sushchnost-socialno-psihologicheskogo-soprovozhdeniya>. – Дата обращения 01.09.2017. – Назва з екрану.

1. Поняття психологічного супроводу в психології.

Поняття «психологічний супровід» вперше з'явилося у психологічній літературі у 1992 р. у такому значенні: «не директивна форма надання психологічної допомоги, спрямована на розвиток і саморозвиток самосвідомості особистості, яка активізує власні ресурси людини».

Психологічний супровід – це пролонгована форма надання психологічної допомоги.

Психологічний супровід - це:

- по-перше, одна з моделей психологічної допомоги, яка реалізується в межах діяльності соціально-психологічних служб;
- по-друге, інтегративна технологія пролонгованої психологічної допомоги людині в кризові періоди переходу, перебудови всього способу життя, серцевина якої - створення перехідного простору, тобто безпечних умов для відновлення потенціалу розвитку і саморозвитку особистості і / або сім'ї в кризові періоди життя;
- по-третє, процес особливого роду взаємин між супроводжувачем і тими, хто потребує допомоги [5].

2. Повідна мета психологічного супроводу.

Провідною метою психологічного супроводу особистості або сім'ї в період кризи стає реконструкція образу світу, перетворення уявлень і ставлення людини до самої себе, інших людей тощо; формування продуктивних моделей поведінки і взаємин із собою, людьми, світом в цілому.

3. Основні принципи психологічного супроводу.

- Принцип організації спільного простору між людиною, яка здійснює супровід та людиною, яка потребує допомоги.
- Індивідуальний підхід.
- Заборона на жорстке моделювання результату.
- Пошук внутрішніх ресурсів клієнта й опора на них.
- Враховування та слідування законам онтогенетичного розвитку.
- Принцип реальності.
- Принцип реалістичності.

4. Основні компоненти психологічного супроводу

Психологічний супровід - це цілісна система. У загальному розумінні, його можна уявити як процес співпраці психолога і людини, яка потребує допомоги. У супроводі виокремлюють три основні компоненти:

- 1) діагностика, що служить основою для постановки цілей;
- 2) реабілітаційна стадія - відбір і застосування психотехнічних засобів;
- 3) аналіз проміжних і кінцевих результатів, що дає можливість коригувати хід роботи. Кожен із цих компонентів має свої особливості.

Рекомендована література

1. Арчакова Т.О. Раннее материнство : психологическая реальность или социальный конструкт / Т.О. Арчакова // Электронный журнал «Психологическая наука и образование». – 2012. – №1. – Режим доступа: http://psyedu.ru/files/articles/psyedu_ru_2012_1_2652.pdf. – Дата обращения: 11.12.16. – Название с экрана.

2. Архиреева Т.В. Психология родительства и детско-родительских отношений: Учеб.-метод. пособие / Т.В. Архиреева. – Великий Новгород: НовГУ, 2006. – 16 с.

3. Бацилева О.В. Девіантне материнство як варіант порушення репродуктивної поведінки / О.В. Бацилева // зб. наук. праць Кам'янець-Подільського Національного університету імені Івана Огієнка / за ред. І. Г. Васильєва. – Кам'янець-Подільський : [б. в.], 2010. – Вип. 8. – С. 48 – 57.

4. Беляева М. А. Девіантне родительство в контексте репродуктивной культуры современной семьи / М. А. Беляева // Знание. Понимание. Умение. – 2012. – № 3. – С. 207 – 212.

5. Букій Т. В. Особливості реалізації виховної функції багатодітною сім'єю / Т.В. Букій // Наукові записки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. Серія: Психолого-педагогічні науки. – Ніжин, 2014. – Вип. 3. – С. 26 – 33.

6. Жуков Д. А. Биология поведения: гуморальные механизмы / Д. А. Жуков. – СПб. : Речь, 2007. – 443 с.

7. Крысько А.А. Представления о материнстве и возрастных особенностях детей у девушек старшего подросткового возраста / А. А. Крысько, М. Е. Ланцбург // *Материалы IV Всероссийской научно-практической конференции по психологии развития «У истоков развития»*. Москва, 20–22 ноября 2013 г. – С. 38 – 39.
8. Кучманіч І.М. Усвідомлене батьківство : навчально-методичний посібник / І. М. Кучманіч. – Миколаїв : Гліон, 2017. – 192 с.
9. Лопес Гильермо О. В. Ненадлежащее родительство как предпосылка криминальной мотивации несовершеннолетних / О.В. Лопес Гильермо // *Изв. Рос. гос. пед. ун-та им. А. И. Герцена*. – СПб., 2004. – № 4 (7). – С. 271 – 281.
10. Николаева Т.А. Феномен девиантного материнства в современном социуме : мифы и реальность / Т.А. Николаева // *Science Time*. – 2015. – № 4 (16). – С. 552 – 555.
11. Новикова Е.В. Глубинные детерминанты девиантного материнства / Е.В. Новикова, В.С. Зенцова // *Практична психологія та соціальна робота*. – 2013. – № 11. – С. 58 – 63.
12. Овчарова Р. В. Родительство как психологический феномен: учебное пособие / Р.В. Овчарова. – М. : Московский психолого-социальный институт, 2006. – 496 с.
13. Островська Н.О. Основні складові соціально-педагогічної діяльності щодо формування усвідомленого батьківства молоді / Н.О. Островська // *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка [педагогічні науки]* / гол. ред. В.С. Курило. - Луганськ, Вид-во "ЛНУ імені Тараса Шевченка", 2012. – №16 (251). – С. 115 – 122.
14. Пастухова М.В. Психологические аспекты проблематики девиантного родительства / М.В. Пастухова // *Женщина в российском обществе*. – 2011. – № 2. – С. 88 – 93.
15. Радостева А.Г. Родительство как психологическое явление. Факторы, влияющие на его формирование / А.Г. Радостева // *Вестник Пермского государственного гуманитарно - педагогического университета. Серия №1. Психологические и педагогические науки*. – Пермь, 2013. – С. 157 – 163.
16. Ткачова Ю. Г. Підліткова вагітність – трагедія сучасності / Ю.Г.Ткачова // *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. – 2013. – № 3 (262). – С. 43 – 50.
17. Шкраб'юк В.С. Відмова від материнства як психологічна проблема / В.С. Шкраб'юк // *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. – 2013. – № 3. – С. 317 – 321.

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПРИВАТНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«МЕДИКО-ПРИРОДНИЧИЙ УНІВЕРСИТЕТ»**

Кафедра психології

ЗАТВЕРДЖУЮ
Проректор з навчально -
методичної та наукової роботи _____ В.Л. Гавеля
«__» _____ 2020 р.

**МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ДЛЯ ПРОВЕДЕННЯ САМОСТІЙНОЇ ТА
ІНДИВІДУАЛЬНОЇ РОБОТИ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ**

ПСИХОЛОГІЯ СІМ'Ї

Ступінь вищої освіти «бакалавр»

Рівень: перший (бакалаврський) рівень

Галузь знань: 05 «Соціальні та поведінкові науки»

Спеціальність: 053 «Психологія»

Освітня програма: «Психологія»

м. Миколаїв, 2020 рік

РОЗРОБКА ПРОЕКТУ З ДИСЦИПЛІНИ «УСВІДОМЛЕНЕ БАТЬКІВСТВО» (САМОСТІЙНА РОБОТА)

Проектна діяльність – це форма навчально-пізнавальної активності, що полягає в мотиваційному досягненні свідомо поставленої мети – створення творчих проектів. Це забезпечує єдність і спадкоємність різних сторін процесу навчання і є засобом розвитку особистості суб'єкта навчання (Н. В. Матяш). Проектна діяльність належить до унікальних способів людської практики, оскільки пов'язана з передбаченням майбутнього, створенням його ідеального образу, здійсненням та оцінкою наслідків реалізації задумів (Маріям Уйсімбаєва). Головною характерною складовою проектної діяльності є проблема, а точніше – проблемна ситуація, що є типовою для певної соціальної групи або культурного явища (І. В. Петрова).

Мета: розробити соціально-психологічний проект щодо популяризації засад усвідомленого батьківства в сучасному суспільстві.

Завдання:

Студенти розподіляються на підгрупи по 3 особи. Підгрупам треба розробити проект соціальної спрямованості щодо популяризації засад усвідомленого батьківства серед різних верств населення.

У процесі підготовки студенти мають використовувати наукову літературу, дослідницькі матеріали та Інтернет-ресурси.

Структура проекту:

1. Назва.
2. Мета.
3. Завдання.
4. Термін.
5. Цільова аудиторія.
6. Партнери.
7. Ресурси.
8. Кроки реалізації.
9. Очікувані результати.

Проект може бути запропонований для таких категорій:

- ✓ учнів-старшокласників загальноосвітніх шкіл;
- ✓ підлітків загальноосвітніх шкіл;
- ✓ учнів-вихованців інтернатних закладів;
- ✓ студентів ВНЗ гуманітарних спеціальностей;
- ✓ студентів ВНЗ технічних спеціальностей;
- ✓ молодого подружжя;
- ✓ вагітних жінок у першому триместрі вагітності;
- ✓ вагітних жінок у другому триместрі вагітності;
- ✓ інші цільові групи (за пропозицією студентів).

У процесі підготовки варто звернути увагу на рекламу програми та підготовку друкованої продукції для популяризації проекту.

Програма представлення:

1. Підгрупа представляє проект (бажано з відео-презентацією). Презентація 10-15 хв.
2. Запитання від аудиторії, обговорення.
3. Підбиття підсумків.

ІНДИВІДУАЛЬНІ ЗАВДАННЯ

Підготувати реферат на будь-яку тему з курсу «Психологія сім'ї»

Реферат — короткий виклад (огляд) змісту однієї або декількох наукових робіт або книг з певної тематики. У рефераті повинно бути якнайповніше розкрито зміст теми, основні теоретичні та фактичні відомості. Розширений, або зведений (за декількома джерелами, оглядовий) реферат містить відомості про певну кількість робіт з одної теми, викладені у вигляді добре структурованого тексту.

Реферат — перший ступінь на шляху освоєння навиків проведення науково-дослідної роботи, оскільки він є однією з початкових форм подання наукових результатів письмово. Це робота теоретичного характеру із джерелами інформації по аналізу, порівнянню і узагальненню даних, одержаних іншими дослідниками обраної теми. Важливо, що в процесі написання реферату формується власний погляд на проблему.

Оформлення та структура реферату. Оптимальним вважається обсяг реферату у 10-15 сторінок друкарського тексту. Формат паперу — А4, кегль — 14, міжрядковий інтервал — 1,5. Поля: ліворуч — 3 см, справа — 1,5 см, зверху — 2,0 см, знизу — 2,0 см. Times New Roman, 14. Абзац 1,25 см. Реферат повинен мати титульний аркуш (співпадає з оформленням титульного аркуша до контрольної роботи, див), зміст, список використаної літератури, який розміщується на останній сторінці рукопису реферату. На останній сторінці рукопису реферату ставиться підпис його автора і дата закінчення роботи.

Критерії оцінки реферату Реферати в рамках навчального процесу у вузі оцінюються за наступними головними критеріями: • уміння підібрати наукову літературу по темі; • інформаційна насиченість, новизна, оригінальність викладу питань; • простота і дохідливість викладу; • структурна організованість, логічність, граматична правильність і стилістична виразність; • переконливість, аргументованість, практична значущість і теоретична обґрунтованість пропозицій і висновків, зроблених в рефераті.

Рекомендована література

18. Арчакова Т.О. Раннее материнство : психологическая реальность или социальный конструкт / Т.О. Арчакова // Электронный журнал «Психологическая наука и образование». — 2012. — №1. — Режим доступа:

http://psyedu.ru/files/articles/psyedu_ru_2012_1_2652.pdf. – Дата обращения: 11.12.16. – Название с экрана.

19. Архиреева Т.В. Психология родительства и детско-родительских отношений: Учеб-метод. пособие / Т.В. Архиреева. – Великий Новгород: НовГУ, 2006. – 16 с.

20. Бацилева О.В. Девіантне материнство як варіант порушення репродуктивної поведінки / О.В. Бацилева // зб. наук. праць Кам'янець-Подільського Національного університету імені Івана Огієнка / за ред. І. Г. Васильєва. – Кам'янець-Подільський : [б. в.], 2010. – Вип. 8. – С. 48 – 57.

21. Беляева М. А. Девиантное родительство в контексте репродуктивной культуры современной семьи / М. А. Беляева // Знание. Понимание. Умение. – 2012. – № 3. – С. 207 – 212.

22. Букій Т. В. Особливості реалізації виховної функції багатодітною сім'єю / Т.В. Букій // Наукові записки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. Серія: Психолого-педагогічні науки. – Ніжин, 2014. – Вип. 3. – С. 26 – 33.

23. Жуков Д. А. Биология поведения: гуморальные механизмы / Д. А. Жуков. – СПб. : Речь, 2007. – 443 с.

24. Крысько А.А. Представления о материнстве и возрастных особенностях детей у девушек старшего подросткового возраста / А. А. Крысько, М. Е. Ланцбург // Материалы IV Всероссийской научно-практической конференции по психологии развития «У истоков развития». Москва, 20–22 ноября 2013 г. – С. 38 – 39.

25. Кучманіч І.М. Усвідомлене батьківство : навчально-методичний посібник / І. М. Кучманіч. – Миколаїв : Іліон, 2017. – 192 с.

26. Лопес Гильермо О. В. Ненадлежащее родительство как предпосылка криминальной мотивации несовершеннолетних / О.В. Лопес Гильермо // Изв. Рос. гос. пед. ун-та им. А. И. Герцена. – СПб., 2004. – № 4 (7). – С. 271 – 281.

27. Николаева Т.А. Феномен девиантного материнства в современном социуме : мифы и реальность / Т.А. Николаева // *Science Time*. – 2015. – № 4 (16). – С. 552 – 555.

28. Новикова Е.В. Глубинные детерминанты девиантного материнства / Е.В. Новикова, В.С. Зенцова // Практична психологія та соціальна робота. – 2013. – № 11. – С. 58 – 63.

29. Овчарова Р. В. Родительство как психологический феномен: учебное пособие / Р.В. Овчарова. – М. : Московский психолого-социальный институт, 2006. – 496 с.

30. Островська Н.О. Основні складові соціально-педагогічної діяльності щодо формування усвідомленого батьківства молоді / Н.О. Островська // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка [педагогічні науки] / гол. ред. В.С. Курило. - Луганськ, Вид-во "ЛНУ імені Тараса Шевченка", 2012. – №16 (251). – С. 115 – 122.

31. Пастухова М.В. Психологические аспекты проблематики девиантного родительства / М.В. Пастухова // Женщина в российском обществе. – 2011. – № 2. – С. 88 – 93.

32. Радостева А.Г. Родительство как психологическое явление. Факторы, влияющие на его формирование / А.Г. Радостева // Вестник Пермского государственного гуманитарно - педагогического университета. Серия №1. Психологические и педагогические науки. – Пермь, 2013. – С. 157 – 163.

33. Ткачова Ю. Г. Підліткова вагітність – трагедія сучасності / Ю.Г.Ткачова // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2013. – № 3 (262). – С. 43 – 50.

34. Шкраб'юк В.С. Відмова від материнства як психологічна проблема / В.С. Шкраб'юк // Теоретичні і прикладні *проблеми* психології. – 2013. – № 3. – С. 317 – 321.

**МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ДЛЯ ПРОВЕДЕННЯ ЛАБОРАТОРНИХ,
ПРАКТИЧНИХ ТА СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ НАВЧАЛЬНОЇ
ДИСЦИПЛІНИ**

ПСИХОЛОГІЯ СІМ'Ї

Тема 1. Поняття сім'ї та шлюбу в психології. Функції сім'ї.

1. Предмет і завдання курсу психологія сім'ї.
2. Сім'я та шлюб, спільне та відмінне.
3. Функції сучасної сім'ї. Типи сімей.
4. Основні напрямки підготовки до сімейного життя.

Тема 2. Параметри сімейної системи. Сімейні ролі.

1. Психологія дошлюбного періоду, його функції.
2. Кохання у подружніх стосунках.
3. Психологічна сумісність як передумова стабільності сімейних стосунків.

Тема 3. Психологія подружніх стосунків. Адаптація та сумісність партнерів.

1. Адаптаційні періоди подружнього життя.
2. Інтимність подружніх стосунків.
3. Подружня автономія

Тема 4. Поняття батьківства у психології. Усвідомлене батьківство.

1. Підготовка до батьківства.
2. Планування сім'ї.
3. Ціннісні орієнтації подружньої пари.
4. Батьківські настанови та сподівання.
5. Складові батьківства «Батьківське ставлення».
6. Мотивація та розвиток батьківства.

Практичне заняття №5

Тема: Поняття та види девіантного батьківства

Мета: систематизувати та поглибити знання щодо феномена батьківства в психології; схарактеризувати та провести диференціацію понять «усвідомлене батьківство» та «девіантне батьківство»; висвітлити форми девіантного материнства та девіантного татківства.

План

I. Перевірка засвоєння теоретичних положень із теми заняття:

1. Поняття девіантного батьківства в психології.
2. Поняття та форми девіантного материнства.
3. Феномен девіантного татківства в сучасності: форми, чинники виникнення.

II. Перевірка, аналіз та обговорення виконаних студентами завдань:

Завдання: Провести моніторинг наукових публікацій за останні 3 роки, відповідно до поданих тем: «Психологія девіантного батьківства», «Форми девіантної реалізації ролі батька», «Феномен та прояви девіантного материнства». Надати відповіді на запитання: Які тенденції спостерігаються в сучасній науці щодо вивчення цих тем? Які теми є більш актуальними? Які аспекти проблеми досліджуються?

III. Обговорення доповідей на тему:

1. Наслідки різних форм девіантного материнства для матерів та їх дітей.
2. Роль материнської депривації у процесі формування девіацій материнської поведінки.
3. Особливості формалізованого та неформалізованого впливу суспільства на розвиток батьківства.

Питання для самоконтролю:

1. Що таке «девіантне батьківство»?
2. Які форми девіантного батьківства Ви знаєте?
3. Які причини девіантного материнства виокремлюють?
4. Які Ви знаєте причини раннього материнства?
5. Опишіть психологічні характеристики матерів, які залишають дитину.
6. Які види девіантного татківства Ви знаєте?
7. У чому полягає складність вивчення девіантного татківства?

8. Що таке патернальна депривація?

Практичне заняття №6

Тема: Психологія материнства та татківства

Мета: систематизувати та поглибити знання щодо феномена батьківства в психології; схарактеризувати психологічні особливості феномена материнство; висвітлити особливості та структуру феномена татківство.

План

I. Перевірка засвоєння теоретичних положень із теми заняття:

1. Психологічні особливості феномена материнство: поняття, структура, становлення в процесі онтогенезу.
2. Психологічна готовність до материнства.
3. Психологія вагітності.
4. Феномен татківства в психології: поняття, структура, становлення, мотивація.
5. Фактори, що впливають на формування батьківської ролі.

II. Перевірка, аналіз та обговорення виконаних студентами завдань:

Завдання: Опрацювати книгу О. Писарик «Прив'язаність – життєво важливий зв'язок (збірник статей на основі курсу Г. Ньюфелда). Надати відповіді на запитання:

1. Які умови важливі для дитини для її нормального психологічного розвитку?
2. Інстинкт залежності та домінування в прив'язаності.
3. Рівні прив'язаності.

III. Обговорення доповідей на тему:

4. Батьківство як етап соціалізації чоловіка.
5. Роль патернальної депривації у процесі розвитку дитини.
6. Вплив батька на розвиток дитини.
7. Вплив пренатального періоду на розвиток дитини та її психіку.
8. Розвиток дитини в пренатальний період.

Питання для самоконтролю:

1. Як Ви можете розтлумачити феномен «материнство»?
2. Які таке «готовність до материнства»?
3. Які складові вирізняють у психологічній готовності до материнства?

4. Які Ви знаєте види конструктивної мотивації вагітності?
5. Які Ви знаєте види деструктивної мотивації вагітності?
6. Визначте групи факторів, які впливають на розвиток татківства?
7. Які Ви знаєте етапи онтогенезу татківства?
8. Визначте мотиви татківства. Наведіть приклади.

Рекомендована література

35. Борисенко Ю.В. Психология отцовства [Текст] / Ю.В.Борисенко. – Москва - Обнинск: «ИГ-СОЦИН», 2007. – 220 с.
36. Боулби Дж. Создание и разрушение эмоциональных связей / Джон Боулби; пер. с англ. В. В. Старовойтова. – 2-е изд. – М. : Академический проект, 2004. – 232 с.
37. Кучманич І.М. Усвідомлене батьківство : навчально-методичний посібник / І. М. Кучманич. – Миколаїв : Іліон, 2017. – 192 с.
38. Писарик О. «Прив'язанність –життєво важливий зв'язок (збірник статей на основі курсу Г. Ньюфелда) / Ольга Писарик // [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://freeedu.ru/posob/privjazannost_pisaryk_read.pdf.- Дата обращения: 01.09.17. – Название с экрана.
39. Зойя Л. Отец : исторический, психологический и культурологический анализ / Луиджи Зойя. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2013. – 280 с.
40. Павлов И.В. Психология отцовства : обзор исследований и некоторые выводы о современном состоянии проблемы / И.В. Павлов // Перинатальная психология и психология родительства. – 2008. – №4. – С. 78 – 95.

Практичне заняття №7

Тема: Особливості дитячо-материнських стосунків

Мета: систематизувати та поглибити знання щодо феномена батьківства в психології; схарактеризувати психологічні особливості феномена материнства; висвітлити особливості дитячо-материнських стосунків.

План

I. Перевірка засвоєння теоретичних положень із теми заняття:

1. Материнсько-дитячі взаємостосунки в контексті розвитку дитини.
2. Поняття, розвиток та види прив'язаностей.
3. Типологія матерів (К. Естес, О. Захаров, Г. Кліуд та Дж. Таунсенд).

II. Перевірка, аналіз та обговорення виконаних студентами завдань:

Тема: Поняття та розвиток прив'язаності за Рудольфом Шаффером.

Завдання: ознайомитись із теорією прив'язаності Р. Шаффера. Надати відповіді на запитання у вигляді опорного конспекту:

1. Які стадії виокремлював Р. Шаффер у розвитку прив'язаності?
2. У чому полягає різниця в теоріях Дж. Боулбі та Р. Шаффера?

III. Обговорення доповідей на тему:

1. Феномен созалежності в сучасному світі.
2. Феномен контейнування в психології та психоаналізі.
3. Сучасні дослідження сепарації в материнсько-дитячих взаємостосунках.

Питання для самоконтролю:

1. Які потреби дитини має задовольнити мати?
2. Які Ви знаєте етапи розвитку материнської любові?
3. Що таке прив'язаність?
4. Визначте основні результати досліджень Дж. Боулбі?
5. Опишіть експеримент М. Ейнсворт.
6. Що таке надійна прив'язаність?
7. Хто ввів поняття «достатньо хороша мати»?
8. Які типи матерів виокремлювати Г. Кліуд та Дж. Таунсенд?

Рекомендована література

7. Боулби Дж. Создание и разрушение эмоциональных связей / Джон Боулби; пер. с англ. В. В. Старовойтова. – 2-е изд. – М. : Академический проект, 2004. – 232 с.

8. Бурменская Г.В. Привязанность ребенка к матери как основание типологии развития / Г.В. Бурменская // Вестник Московского университета. – Сер. 14. Психология – 2009. – №4. – С.17 – 31.
9. Кейсмент П. Ненависть и контейнирование / Патрик Кейсмент // Журнал практической психологии и психоанализа. – 2004. – №2.
- 10.Клауд Г. Фактор матери / Генри Клауд, Джон Таунсенд; пер. с англ. – 6–е изд. испр. и перераб. – М. : Триада, 2013. – 320 с.
- 11.Кучманіч І.М. Усвідомлене батьківство : навчально-методичний посібник / І. М. Кучманіч. – Миколаїв : Іліон, 2017. – 192 с.

Практичне заняття №8

Тема: Взаємини між батьком та дитиною.

Мета: систематизувати та поглибити знання щодо феномена батьківства в психології; схарактеризувати психологічні особливості феномена татківства; висвітлити особливості взаємин між татом та дитиною.

План

I. Перевірка засвоєння теоретичних положень із теми заняття:

1. Розвиток татківства в онтогенезі чоловіка.
2. Мотивація татківства: деструктивна, конструктивна.
3. Роль батька у житті та розвитку дитини.

II. Перевірка, аналіз та обговорення виконаних студентами завдань:

Завдання: Підготувати доповідь «Батьківство як етап соціалізації чоловіка».

III. Обговорення доповідей на тему:

4. Роль батька в процесі сепарації дитини.
5. Сучасні дослідження феномена татківство (за останні 3 роки).
6. Цікаві факти, дослідження з теми заняття.

Питання для самоконтролю:

9. Як тлумачать феномен татківства в психології?
- 10.Які Ви знаєте етапи розвитку татківської любові?
- 11.Що таке мотивація татківства?
- 12.Надайте визначення та приклади конструктивної мотивації татківства?
- 13.Надайте визначення та приклади деструктивної мотивації татківства?.
- 14.Як батько впливає на розвиток гендерної ідентичності?
- 15.Як батько впливає на моторний розвиток дитини?
- 16.Яка роль батька у дитячо-материнських стосунках?

Рекомендована література

1. Алмазова О.В. Современное отцовство: теоретико-практический анализ участия отцов в воспитании детей младенческого и раннего возраста / О.В. Алмазова, А.В. Ильиных // Специальное образование. — 2015. — № 2 (38). – С. 5 – 16.
2. Андрейко А.В. Батьківство як психологічний феномен // Наукові записки Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України / За ред. Академіка С.Д. Максименка. – К. : Міленіум, 2006.– Вип. 29. – С. 57 – 63.

3. Борисенко Ю.В. Психология отцовства [Текст] / Ю.В.Борисенко. – Москва - Обнинск: «ИГ-СОЦИН», 2007. – 220 с.
4. Кучманич І.М. Усвідомлене батьківство : навчально-методичний посібник / І. М. Кучманич. – Миколаїв : Іліон, 2017. – 192 с.
5. Павлов И.В. Психология отцовства : обзор исследований и некоторые выводы о современном состоянии проблемы / И.В. Павлов // Перинатальная психология и психология родительства. – 2008. – №4. – С. 78 – 95.
6. Рахманова В.К. Первый опыт отцовства и отношение к своему отцу / В.К. Рахманова // Психологическая наука и образование. – 2008. – №4. – С. 48-55.
7. Смыслов Д.А. Отцовство как общественный и социально-психологический феномен / Д.А. Смыслов, И.В. Доценко // Ученые записки Российского государственного социального университета. – 2011. – № 7 (95). – С. 133–137.
8. Токарева Ю.А. Феномен современного отцовства / Ю.А.Токарева, М.В.Носкова, Е.А.Свеженцева. – Екатеринбург: УГМУ, 2014. - 284 с
9. Черногузова В.А. Влияние отца на воспитание и развитие ребенка [Электронный ресурс] / В.А. Черногузова, О.И. Максимцева // СОГБУ «Центр психолого-медико-социального сопровождения детей и семей. – Смоленск, 2014. – Режим доступа: <http://cpms-smol.ru/parents/370-vliyanie-ottsa-na-vozpitanie-i-razvitie-rebenka>. - Дата обращения: 05.12.16. – Название с экрана.

Тема 9. Психологія сімейного виховання

Тема: Психологія сімейного виховання.

Мета: систематизувати та поглибити знання щодо особливостей сімейного виховання; схарактеризувати психологічні критерії та стилі виховання в сім'ї; сприяти розвитку пошукової активності студентів.

План

I. Перевірка засвоєння теоретичних положень із теми заняття:

1. Поняття виховання в психології.
2. Особливості виховання дітей дошкільного віку.
3. Специфіка сімейного виховання дітей віком від 7 до 12 років.
4. Підліток у сім'ї: проблеми, виховні позиції батьків.
3. Порівняльна характеристика виховання дітей у різних країнах.

II. Перевірка, аналіз та обговорення виконаних студентами завдань:

Завдання: Провести моніторинг наукових публікацій за останні 3 роки, відповідно до теми: «Сучасні дослідження виховання дітей (аналіз наукових публікацій за останні 3-5 років)». Надати відповіді на запитання: Які тенденції спостерігаються в сучасній науці щодо вивчення цих тем? Які теми є більш актуальними? Які аспекти проблеми досліджуються?

III. Обговорення доповідей на тему:

1. Японська система виховання: за і проти.
2. Специфіка виховання в багатодітній сім'ї.
3. Вплив факторів сімейного виховання на формування психологічної позиції дитини.
4. Покарання в сім'ї: поняття, види, функції.

Питання для самоконтролю:

1. Що таке сімейне виховання?
2. Які виокремлюють стилі сімейного виховання?
3. Схарактеризуйте особливості ліберальної системи виховання?
4. Який вплив на дитину має авторитарний стиль сімейного виховання?
5. Які типи негармонійного сімейного виховання виокремлював Б. Ейдемільлер?
6. Яка специфіка виховання дітей дошкільного віку?

7. У чому полягає особливість сімейного виховання підлітка?

Рекомендована література

1. Бех І. Виховання особистості. У 2 кн. [Текст] : Навчально-методичний посібник. Кн.1 : Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади / І. Бех. – К.: Либідь, 2003. – 280 с.
2. Кучманич І.М. Усвідомлене батьківство : навчально-методичний посібник / І. М. Кучманич. – Миколаїв : Іліон, 2017. – 192 с.
3. Маценко Л.М. Педагогіка сімейного виховання : навч. посіб. / Л.М. Маценко. – НАКККіМ, 2011. – 293 с.
4. Психологія сім'ї : навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / Л.В. Помиткіна, В.В. Злагодух, Н.С. Хімченко, Н.І. Погорільська. – К.: НАУ, 2011. – 272 с.

Практичне заняття №10

Тема: Моделі психологічного супроводу батьківства.

Мета: висвітлити поняття психологічного супроводу; визначити та схарактеризувати основні моделі психологічного супроводу батьківства.

План

I. Перевірка засвоєння теоретичних положень із теми заняття:

1. Сім'я як виховний мікросоціум для дитини.
2. Поняття та специфіка педагогічної моделі допомоги сім'ї.
3. Соціальна модель та її місце в роботі психолога.
4. Психологічна (психотерапевтична) модель психологічного супроводу сім'ї: поняття та особливості застосування.
5. Медична модель: поняття та специфіка.

II. Перевірка, аналіз та обговорення виконаних студентами завдань:

Тема: Соціально-психологічний супровід вагітних жінок, що опинилися у важкій життєвій ситуації.

Завдання: Використовуючи джерела основної та допоміжної літератури з дисципліни, інтернет-ресурси, надати відповіді на подані пункти плану:

1. Складна життєва ситуація: визначення, психологічні характеристики.
2. Особливості психологічної роботи з вагітними жінками.
3. Основні етапи психологічного супроводу вагітних жінок, які опинились у складних життєвих обставинах.

III. Обговорення доповідей на тему:

1. Психологічний портрет сім'ї.
2. Приклади застосування моделей психологічного супроводу на практиці.

Питання для самоконтролю:

1. Що таке супровід?
2. Визначте основні характеристики психологічного супроводу.
3. У чому полягає сутність педагогічної моделі?

4. Визначте місце педагогічної моделі у контексті загального психологічного супроводу сімей?
5. Розкрийте специфіку соціальної моделі психологічного супроводу.
6. Визначте особливості медичної моделі супроводу сімей?
7. Що таке складна життєва ситуація?
8. Чому важливо здійснювати психологічний супровід вагітних жінок?
9. У чому полягає специфіка психологічного супроводу вагітних жінок, що опинилися у важкій життєвій ситуації?

Рекомендована література

12. Конопляста С.Ю. Логопсихологія : навч. посіб. / С.Ю. Конопляста, Т. В. Сак ; за ред. М.К. Шеремет. – К. : Знання, 2010. – С. 246-251.
13. Марковская И.М. Тренинг взаимодействия родителей с детьми / И. М.Марковская. – СПб: ООО Издательство «Речь», 2000. – 150 с.
14. Мушкевич М. І. Моделі організації психологічного супроводу сімей, які мають проблемних дітей / М.І. Мушкевич // Психологія: реальність і перспективи. – 2017. – Вип.8. – С.188-192. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/prp_2017_8_44.
15. Овчарова Р.В. *Психологическое сопровождение родительства* / Р.В. Овчарова. — М.: Изд-во Института Психотерапии, 2003. – 319 с.
16. Осухова Н. Г. Психологическая помощь в трудных и экстремальных ситуациях : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Н. Г. Осухова. – 2-е изд., испр. – М. : Издательский центр «Академия», 2007. – С. 173-212.
17. Пузь І.В. Особливості психологічного супроводу жінок під час вагітності / І. В. Пузь // [Електронний ресурс] // Актуальні проблеми психології: Психологія особистості. Психологічна допомога особистості. /За ред. С.Д. Максименка, М.В. Папучі. – К., 2011. – Т.11, Вип. 4. – С. 178-185.
18. Швецова М.Н. Понятие и сущность социально-психологического сопровождения / М.Н. Швецова. – Режим доступу: <http://mosi.ru/ru/conf/articles/shvecova-mn-ponyatie-i-sushchnost-socialno-psihologicheskogo-soprovozhdeniya>. – Дата обращения 01.09.2017. – Назва з екрану.

Практичне заняття №11

Тема: Соціально-психологічний супровід на різних етапах батьківства.

Мета: поглибити уявлення щодо феномена психологічного супроводу; визначити основні етапи психологічного супроводу батьківства; схарактеризувати специфіку супроводу батьківства на різних етапах онтогенезу дитини.

План

I. Перевірка засвоєння теоретичних положень із теми заняття:

1. Потреби дитини на різних вікових етапах.
2. Специфіка психологічного супроводу батьків дитини-немовляти.
3. Психолого-педагогічний аспект роботи з сім'єю з дитиною дошкільного віку.
4. Специфіка супроводу сімей із дітьми шкільного віку.
5. Психологічний супровід сімей із підлітками.

II. Перевірка, аналіз та обговорення виконаних студентами завдань:

Тема: Соціально-психологічний супровід на різних етапах батьківства.

Завдання: Використовуючи джерела основної та допоміжної літератури з дисципліни, інтернет-ресурси, надати відповіді на подані пункти плану:

1. Психологічний супровід материнства впродовж онтогенезу дитини.
2. Психологічний супровід татківства впродовж онтогенезу дитини.

III. Обговорення доповідей на тему:

1. Психологічний портрет дитини-немовляти.
2. Психологічний портрет дитини дошкільного віку.
3. Шкільний вік: психологічна характеристика.
4. Проблеми взаємин підлітків та батьків у сучасному світі.
5. Конфлікт поколінь: реальність чи міф?
6. Потреби подружжя на різних етапах розвитку дитини.

Питання для самоконтролю:

1. Чи існують у дітей специфічні потреби відповідно до їх віку? Відповідь обґрунтуйте.
2. Які потреби дитини у віці до 1 року?
3. Схарактеризуйте особливості психологічного супроводу сімей із дитиною дошкільного віку.
4. Визначте основні психологічні характеристики підлітків.
5. Схарактеризуйте особливості психологічного супроводу сімей із підлітками?
6. У чому полягає відмінність психологічного супроводу материнства від психологічного супроводу татківства.

Рекомендована література

8. Винникотт Д.В. Разговор с родителями / Д.В. Винникотт. – М., 1995. – 92 с.
9. Кучманіч І.М. Усвідомлене батьківство : навчально-методичний посібник / І. М. Кучманіч. – Миколаїв : Іліон, 2017. – 192 с.
10. Марковская И.М. Тренинг взаимодействия родителей с детьми / И. М.Марковская. – СПб: ООО Издательство «Речь», 2000. – 150 с.
11. Мушкевич М. І. Моделі організації психологічного супроводу сімей, які мають проблемних дітей / М.І. Мушкевич // Психологія: реальність і перспективи. – 2017. – Вип.8. – С.188-192. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/prp_2017_8_44.
12. Овчарова Р.В. *Психологическое сопровождение родительства* / Р.В. Овчарова. — М.: Изд-во Института Психотерапии, 2003. – 319 с.
13. Осухова Н. Г. Психологическая помощь в трудных и экстремальных ситуациях : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Н. Г. Осухова. – 2-е изд., испр. – М. : Издательский центр «Академия», 2007. – С. 173-212.
14. Пузь І.В. Особливості психологічного супроводу жінок під час вагітності / І. В. Пузь // [Електронний ресурс] // Актуальні проблеми психології: Психологія особистості. Психологічна допомога особистості. /За ред. С.Д. Максименка, М.В. Папучі. – К., 2011. – Т.11, Вип. 4. – С. 178-185.
15. Швецова М.Н. Понятие и сущность социально-психологического сопровождения / М.Н. Швецова. – Режим доступу: <http://mosi.ru/ru/conf/articles/shvecova-mn-ponyatie-i-sushchnost-socialno-psihologicheskogo-soprovozhdeniya>. – Дата обращения 01.09.2017. – Назва з екрану.

Практичне заняття №12

Тема: Основні завдання та зміст роботи психолога з батьками.

Мета: поглибити уявлення щодо особливостей роботи психолога з батьками; визначити основні завдання та зміст взаємодії психолога з інститутом батьківства.

План

I. Перевірка засвоєння теоретичних положень із теми заняття:

1. Основні форми роботи психолога з батьками: індивідуальна та групова робота .
2. Особливості сімейного консультування.
3. Групова робота з батьками: основні напрями та задачі.
4. Методи групової роботи з батьками.

II. Перевірка, аналіз та обговорення виконаних студентами завдань:

Тема: *Робота над книгою В. А. Ильина «Археология детства: Психологические механизмы семейной жизни».*

Завдання: Ознайомитись із запропонованою книгою. Надати відповіді на подані запитання:

1. Яка основна мета книги?
2. На які важливі для себе моменти Ви звернули увагу?
3. Чи корисною було для Вас знайомство з книгою? Відповідь обґрунтуйте.

III. Обговорення доповідей на тему:

1. А. Адлер та його внесок у психологічні аспекти роботи з сім'ями.
2. Х. Джайнотт як засновник моделі групового психологічного консультування.
3. Внесок Рудольфа Дрейкуса щодо організації дискусійних груп серед батьків.
4. Томас Гордон та його місце в розвитку групових форм роботи з батьками.

Питання для самоконтролю:

1. У яких випадках використовується індивідуальна робота з батьками?
2. У яких випадках використовується групова робота з батьками?

3. У чому полягає сутність психологічного консультування?
4. Які фази виокремлюють у процесі психологічного консультування?
5. Які Ви знаєте методи групової роботи з батьками?
6. Які основні завдання групових зустрічей психолога за батьками?

Рекомендована література

16. Ильин В.А. *Археология детства: Психологические механизмы семейной жизни* / В.А. Ильин. – М. : Независимая фирма "Класс", 2002. – 208 с.
17. Марковская И.М. *Тренинг взаимодействия родителей с детьми* / И. М.Марковская. – СПб: ООО Издательство «Речь», 2000. – 150 с.
18. Мушкевич М. І. Моделі організації психологічного супроводу сімей, які мають проблемних дітей / М.І. Мушкевич // *Психологія: реальність і перспективи*. – 2017. – Вип.8. – С.188-192. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/prp_2017_8_44.
19. Овчарова Р.В. *Психологическое сопровождение родительства* / Р.В. Овчарова. — М.: Изд-во Института Психотерапии, 2003. – 319 с.
20. Швецова М.Н. *Понятие и сущность социально-психологического сопровождения* / М.Н. Швецова. – Режим доступу: <http://mosi.ru/ru/conf/articles/shvecova-mn-ponyatie-i-sushchnost-socialno-psihologicheskogo-soprovozhdeniya>. – Дата обращения 01.09.2017. – Назва з екрану.

Практичне заняття №13

Тема: Психологічний супровід виховання рідних і нерідних дітей у повних та неповних родин.

Мета: поглибити уявлення щодо особливостей роботи психолога з сім'єю; визначити специфіку психологічного супроводу в прийомних сім'ях; розкрити особливості виховання рідних і нерідних дітей у повних та неповних родин.

План

I. Перевірка засвоєння теоретичних положень із теми заняття:

1. Поняття повна/ неповна сім'я; прийомна сім'я, сім'я усиновителів, дитячий будинок сімейного типу тощо.
2. Сімейне виховання у повних та неповних сім'ях.
3. Специфіка виховання прийомних дітей.
4. Проблеми у вихованні дітей, з якими найчастіше стикаються прийомні батьки.
5. Поняття, критерії визначення неблагополучних сімей.
6. Психологічний супровід неблагополучної сім'ї.

II. Перевірка, аналіз та обговорення виконаних студентами завдань:

Тема: *Робота над книгою Л. Петрановської «Дитина двох сімей».*

Завдання: Ознайомитись із запропонованою книгою. Надати відповіді на подані запитання:

1. Яка основна мета книги?
2. На які важливі для себе моменти Ви звернули увагу?
3. Чи корисною було для Вас знайомство з книгою? Відповідь обґрунтуйте.
4. Чи варто зберігати тайну усиновлення. Відповідь обґрунтуйте.
5. Яке місце відіграють біологічні батьки у розвитку дитини в прийомній сім'ї?

III. Обговорення доповідей на тему:

5. Покарання: їх місце в системі виховання.
6. Проблеми у вихованні прийомних дітей: огляд сучасних досліджень.

7. Практичне вирішення складних ситуацій у процесі виховання (підготувати доповідь із конкретними техніками та рекомендаціями з розв'язання тих чи інших проблемних ситуацій у процесі виховання дітей).

Питання для самоконтролю:

1. Схарактеризуйте особливості повної сім'ї.
2. Схарактеризуйте специфіку виховання дітей у неповній сім'ї.
3. Надайте визначення поняттю «приймна сім'я».
4. Надайте визначення поняттю «дитячий будинок сімейного типу».
5. З якими проблемами стикаються приймні сім'ї у вихованні дітей?
6. Яка етимологія тих чи інших поведінкових проявів прийомних сімей? (Треба навести приклад поведінки та розкрити ймовірні причин виникнення).
7. Чи варто зберігати тайну усиновлення. Відповідь обґрунтуйте.
8. Яке місце відіграють біологічні батьки у розвитку дитини в прийомній сім'ї?
9. Що таке неблагополучна сім'я?

Рекомендована література

21. Дитина в прийомній сім'ї: Нотатки психолога / Г. М. Бевз, І. В. Пеша. – К.: Український ін-т соціальних досліджень. 2001. – 101 с.
22. Марковская И.М. Тренинг взаимодействия родителей с детьми / И. М.Марковская. – СПб: ООО Издательство «Речь», 2000. – 150 с.
23. *Петрановская Л. В. Дитя двух семей. Книга для приемных родителей / Л. В. Петрановская. – Редактор А. Белокрільцева. – М. : Независимая фирма «Класс». – 2015. 112.с.*
24. Фобс Х. Когда наказания, логика И контроль неэффективны. / Х Фобс, Б. Пост. – Киев, 2010. – 167 с.

Практичне заняття №14

Тема: Методи групової роботи з батьками.

Мета: поглибити уявлення щодо особливостей роботи психолога з сім'єю; вміти застосовувати на практиці набуті знання; сприяти розвитку фахових компетенцій.

План

I. Перевірка засвоєння теоретичних положень із теми заняття та вміння реалізовувати їх на практиці:

Завдання: розробити 2 групових заняття з батьками. Проблеми, з якими найчастіше звертаються батьки, подані нижче. Студенту можна обрати одну з тем. Також можна самостійно визначити вікову категорію дітей, з батьками яких буде проводитись заняття.

1. Дитина не хоче навчатись у школі.
2. Дитина постійно говорить неправду.
3. Конфлікти між батьками та дітьми.
4. Дитина не хоче прибирати в кімнаті.
5. Дитина постійно влаштовує істерики.

На практичне заняття підготувати сценарій 2-х занять, тривалістю 1,2-2 год. Важливо, щоб у заняттях спостерігались різні методи групової роботи.

II. Перевірка, аналіз та обговорення виконаних студентами завдань:

Тема: Методи групової роботи з батьками.

Завдання: Використовуючи джерела основної та допоміжної літератури з дисципліни, інтернет-ресурси, надати відповіді на запитання:

1. Метод конструктивного спору як один із методів групової роботи з батьками.
2. Специфіка застосування та складнощі при реалізації.

Рекомендована література

1. Марковская И.М. Тренинг взаимодействия родителей с детьми / И. М.Марковская. – СПб: ООО Издательство «Речь», 2000. – 150 с.
2. Овчарова Р.В. Психологическое сопровождение родительства / Р.В. Овчарова. — М.: Изд-во Института Психотерапии, 2003. – 319 с.
3. Олифирович Н. И. Психология семейных кризисов / Олифирович Н.И., Зинкевич-Куземкина Т.А., Велета Т.Ф. – СПб.: Речь, 2006. – 360 с.
4. Фобс Х. Когда наказания, логика и контроль неэффективны / Х Фобс, Б. Пост. – Киев, 2010. – 167 с.
5. Эйдемиллер Э.Г. Психология и психотерапия семьи / Э.Г. Эйдемиллер, В. Юстицкис. – СПб., 1999. – 651с.